

TOPLUMSAL DIŞLANMA PRATİKLERİ ÜZERİNDEN TRABZON'DA ENGELLİ KADINLAR¹

Nezahat ALTUNTAŐ DUMAN²

Gülmelek DOĐANAY³

ÖZ

Toplum, kendisini oluşturan bireylerden toplumsal normlara uygun davranmasını bekler. Kendisinden beklenen rolleri yerine getiren, kültürel normlara uygun bedenler toplumun devamlılığını sağlama noktasında yeterli görülürlerken, söz konusu normların dışında kalan bedenler ötekileştirilmekte ve toplumsal sistemin dışına itilmektedir. Bu bağlamda, engelli bedenlerin sergiledikleri performanslar yetersiz görülmekte ve engelliler için toplumun kıyısında yaşamak bir kader olmaktadır.

Yapılan çalışmalar kadın engellilerin, engelli erkeklere kıyasla toplumsal dışlanma ve ayrımcılığı daha ağır yaşadıklarını göstermektedir. Engelli olma durumu özellikle kadınların yaşadığı toplumsal cinsiyet eŐsitsizliđini arttırmaktadır. Böylece toplum tarafından ideal bedene sahip olmadığı düşünölen engelli kadının bedeni görünmez olmakta ve toplumdan izole edilme sonucuyla karŐılaŐılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Trabzon'da yaşayan engelli kadınların toplumdan, toplumsal cinsiyet rollerinden, eğitim, ekonomi ve siyaset alanlarından dışlanma süreçlerini analiz etmektir. Çalışmaya temel oluşturan veriler, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı desteği ile KTÜ Kadın Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından gerçekteŐirilen “Trabzon'da Engelli Kadınlar ve Toplumsal Cinsiyet EŐsitsizliđi” projesi kapsamında yapılan saha araştırmasına dayanmaktadır.

¹ Bu makale, 1-3 Aralık 2016'da ODTÜ'de gerçekteŐirilen VIII. Ulusal Sosyoloji Kongresi'nde aynı baŐlıkla yeralan sözel bildiri sunumunun geliŐtirilmesiyle oluŐturulmuŐtur.

² Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Faköltesi, Kamu Yönetimi Bölümü

³ ArŐ. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Faköltesi, Kamu Yönetimi Bölümü

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Engelli Kadın, Toplumsal Dışlanma, Feminist Engellilik Araştırmaları, Engellilik Sosyolojisi.

DISABLED WOMEN IN TRABZON ON SOCIAL EXCLUSION PRACTICES

ABSTRACT

The Society expects its members to behave in accordance with social norms. While the bodies conforming to the cultural norms fulfilling the roles expected of them are considered sufficient to maintain the continuity of the society, the bodies signified abnormal are marginalized and alienated from the social system. In this context, the performances exhibited by disabled bodies are considered inadequate, and it is a destiny for the disabled people to live on the marge of society.

Studies show that disabled women experience social exclusion and discrimination more than disabled men. Disability increases gender inequality to the detriment of women. Thus, the body of a disabled woman, who has not an ideal body form, is invisible and isolated from society.

The purpose of this study is to analyze the processes of exclusion of disabled women living in Trabzon from the gender roles, as well as from spheres of education, economy and politics. The data of this study is based on the field research of the project titled "Disabled Women and Gender Inequality in Trabzon" which was conducted by the KTU Women Studies Research Center with the support of the Ministry of Family and Social Policy.

Keywords: Gender, Disabled Women, Social Exclusion, Feminist Disability Studies, Sociology of Disability.

1. GİRİŞ

2007 yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde medyaya “Pilow Angel” adında bir hikâye yansımıştır. Hikâye, “Pilow Angel” olarak isimlendirilen engelli bir kız çocuğunun, 2004 yılında etik kurulun onayı ile bir dizi operasyondan geçerek büyümesi ve cinsel gelişiminin durdurulması olayını anlatır. Ashley, her zaman bir çocuk görünümüne sahip olacak, göğüsleri gelişmeyecek, regl olamayacak ve hamile kalamayacaktır. Çünkü uzmanlar tarafından bütün kadınsı özelliklerinden arındırılması gerektiği önerisi, ailesi tarafından da uygun görülmüştür. Bu durum şunu göstermektedir: Toplum tarafından öteki olarak damgalanan Ashley’nin engelli bedeni, bir kadın olarak toplumda geçerli olan beden algısına uygun olmadığından ve bu durumu değiştirmek mümkün görünmediğinden tıbbi yöntemlerle ehlileştirilmiş ve norm içine dâhil edilmeye çalışılmıştır (Hall, 2011a).

Engelli kadınlar toplumsal normlar çerçevesinde stereotipleştirilen bedenleri nedeniyle ekonomik, toplumsal, kültürel ve siyasal anlamda toplumdan dışlanmaktadır. Daha da önemlisi engelli kadınların bedeni Ashley örneğinde olduğu gibi disiplin altına alınmakta, ötekileştirilmekte ve toplumsal cinsiyet rollerinden arındırılmaktadır. Kültürel normlara uygun bedenler toplumun devamlılığını sağlama noktasında yeterli görülürlerken, söz konusu normların dışında kalan bedenler ötekileştirilmekte ve toplumsal sistemin dışına itilmektedir.

Bu çalışmanın amacı, bedenlerine yüklenen olumsuz anlamlar nedeniyle engelli kadınların toplumdan, toplumsal cinsiyet rollerinden, çalışma ve eğitim alanlarından dışlanma süreçlerini analiz etmektir. Engelliliği ve kadın olmayı toplumsal bir kurgu olarak ele alan feminist engellilik araştırmaları çalışmanın temellendirildiği yaklaşım olarak seçilmiştir. Engellilik ve toplumsal cinsiyeti sorunsallaştıran teorilerden faydalanılarak hazırlanan çalışma, toplumsal cinsiyet ve engellilik arasındaki ilişkiyi Trabzon’daki engelli kadınların deneyimleri üzerinden okumayı hedeflemektedir.

TÜİK 2011 Nüfus ve Konut Araştırması (NKA) sonuçlarına göre, Türkiye'de en az bir engeli olanların oranı %6,9'dur. Böylece TÜİK 2011 verilerine göre, Türkiye'deki engellilik oranının, %15 olan dünya ortalamasından daha düşük olduğu ileri sürülebilir.⁴ Türkiye'deki engellilik oranı kadınlarda (%7,9) erkeklere (%5,9) oranla daha yüksektir. İllerin kendi nüfusuna göre engellilik oranlarına bakıldığında Giresun (%13,5), Çorum (%12,4) ve Erzincan (%12,4) en yüksek oranlara sahipken; engellilik oranı en düşük olan iller ise Muş (%4,3), Kocaeli (%4,6) ve Ankara (%5)'dir. Bu makalenin konusunu oluşturan Trabzon'da ise, kendi nüfusu içindeki engelli oranı toplamda %9,1 ile Türkiye'deki diğer illerle kıyaslandığında ortalama olarak yüksek engelli nüfusuna sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu oran kadınlarda %11,1 ile erkeklerden (%7) daha yüksektir (TÜİK, 2011: 79). Yine aynı verilere göre, kadın engelli oranı Trabzon'da (%11,1) Türkiye ortalamasının (%5,9) neredeyse iki katıdır. Diğer taraftan, Doğu Karadeniz bölgesi ataerkil bir toplum yapısına sahiptir. Dolayısıyla Trabzon'da yaşayan engelli kadınların hem engelli hem de kadın olma gibi iki dezavantaj grubunun mensubu olmaları, çalışmanın önemini arttırmaktadır.

Çalışmanın ana sorunsalını Trabzon'da yaşayan engelli kadınların kadınlık ve engellilik durumlarını nasıl tanımladıkları ve maruz kaldıkları çifte dezavantaj durumunu nasıl deneyimledikleri oluşturmaktadır. Bu sorunsal çerçevesinde aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır:

1. Trabzonlu engelli kadınlar kamusal alanda ne kadar görünürdür?
2. Trabzonlu engelli kadınlar eğitim, çalışma ve siyasal katılıma erişim konusunda engellemelerle karşılaşılıyorlar mı? Yeteneklerini sergileyebilecekleri alanlar açılıyor mu?

⁴ Bazı engellilik oranı hesaplamalarında söz konusu orana kronik hastalar da eklenmektedir. Bu durumda oran, Türkiye için %12,29 olmaktadır (TÜİK, 2002).

3. Trabzonlu engelli kadınlar kadınlık statüsüne erişim noktasında hangi engellemelerle karşılaşmaktadırlar? Kadın olmanın gerektirdiği toplumsal olarak kurgulanmış sorumluluklardan ne kadarı paylarına düşmektedir, hangilerine layık görülmemektedirler?

Çalışmada kullanılan veriler, 1 Ocak-31 Aralık 2015 tarihleri arasında Engelliler Destek Programı (EDES) çerçevesinde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı desteği ile KTÜ Kadın Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından gerçekleştirilen “Trabzon'da Engelli Kadınlar ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği” projesi kapsamında yapılan saha araştırmasından elde edilmiştir. Zihinsel engelliler, Alzheimer hastaları çalışma kapsamından çıkarılmış, evren 2672 olarak belirlenmiş ve %5 örnekleme hatası ile örneklem büyüklüğü 286 olarak hesaplanmıştır. Trabzon'da yaşayan 18-65 yaş arasındaki 286 engelli kadına anket uygulanmış, 24 engelli kadın ile derinlemesine mülakat ve 9 engelli kadın ile odak grup çalışması yapılmıştır.

Çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır. Engellilik sosyolojisinin Türkiye'de oldukça yeni bir alan olması (Burcu, 2015a) dolayısıyla ilk bölüm söz konusu bilimsel yaklaşıma ayrılmıştır. Bu bölümde daha çok engelliliğe sosyal model çerçevesinde bakan feminist engellilik araştırmaları üzerinde durulmuş ve çalışma söz konusu yaklaşımı temel almıştır. İkinci bölüm “Trabzon'da Engelli Kadınlar ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği” araştırmasının yöntemi ve araştırmaya katılan engelli kadınların demografik bilgilerine ayrılmıştır. Üçüncü bölümde ise, Trabzon'da yaşayan engelli kadınların bedenlerine yüklenen olumsuz anlamlar ve bu anlamlar dolayısıyla kadınlık rolleri, eğitim, çalışma ve siyaset alanlarından dışlanma süreçlerinin izi sürülmüştür.

2. TEORİK ÇERÇEVE

Tarihsel süreç içerisinde bakıldığında engelliler her zaman toplumsal baskı ile karşılaşmış; toplumsal, ekonomik ve politik süreçlerin dışında tutulmuşlardır. Söz konusu baskı, toplum ve kültür tarafından yaratılmıştır. Çünkü toplum, bedeni yorumlamakta ve ona toplumsal normlar ve söylemler çerçevesinde

birtakım anlamlar yüklemektedir (Masson, 2013: 114). Buna göre engelli bedenler damgalanmakta ve toplum dışına itilmekte ya da çeşitli toplumsal kurumlar aracılığıyla normalleştirilmeye çalışılmaktadır. Böylece engellilik sosyolojisi Batıda gelişmiş ve zamanla Batılı olmayan diğer ülkelere yayılmıştır. Öte yandan, zamanla engelliliğin toplumsal cinsiyet, ırk, cinsel yönelim, meslek gibi sosyal ayrımlarla üst üste bindiği çalışmalar da önem kazanmıştır (Vernon ve Swain, 2002). Özellikle engelliliğin toplumsal cinsiyetle ilişkilendirildiği çalışmalar hızla artmaktadır.

Engelli kadınların engellilik ve kadınlık halini farklı deneyimlediklerini savunan feminist engellilik araştırmaları dikkat çekmektedir. Söz konusu yaklaşıma göre, engellilik tıpkı toplumsal cinsiyet gibi toplumsal bir kurgu olarak inşa edilmektedir. Böylece hem engelli hem de kadın olmanın kesiştiği bir bedene sahip olmaktan ötürü çoklu toplumsal baskıya maruz kalan engelli kadınların kendilerine has sorunlarını anlayabilmek için feminist yaklaşımlardan faydalanmak gerekmektedir. Feminist engellilik araştırmaları, engelli kadınların engelli erkeklere ve engeli bulunmayan kadınlara göre farklı sorunlar yaşadığını savunmaktadır. Engelli kadınlar, engelli erkeklere göre daha yoksuldu; rehabilitasyon hizmetleri, eğitim ve iş imkanlarına erişimleri daha kısıtlıdır; kamusal alanda görünür değillerdir, aileleri ile birlikte yaşamakta ve cinsel tacize maruz kalabilmektedirler (Goodley, 2011: 35). Engelli kadınların ayrıca engelli olmayan kadınlardan farklı olarak flört etmeleri, evlenmeleri, çocuk sahibi olmaları engellenmekte ve cinsel varlıkları reddedilebilmektedir. Bu bağlamda, ilk bölümde engellilik sosyolojisi içerisinde yer alan feminist engellilik araştırmalarından bahsedilecek ve çalışma genel olarak söz konusu teorik yaklaşımla temellendirilecektir.

2.1. Engelli Kadının Toplumsal İnşası ve Feminist Engellilik Araştırmaları

Engelliliği açıklayan iki model bulunmaktadır: Medikal model ve sosyal model. 20. yy.'ın başlarında engelliliğin tanımını yapan “medikal model”, engellilik halini hastalık ve yeti kaybı olarak kabul etmektedir. Engelliliği psikolojik ve biyolojik bozukluk olarak görmekte ve söz konusu hastalıklı durumun tıbbi müdahale ile ehlileştirilmesi, iyileştirilmesi gerektiği fikrini savunmaktadır (Shakespeare, 2006: 199;

Abu-Habib, 1997: 11). Medikal model, engelli bireylerin toplumsal hayatlarında maruz kaldıkları baskı ve dışlanma pratiklerini görmezden gelmekte ve toplumsal ve kültürel çevrelerinin bireyleri engelledikleri gerçeği üzerinde durmamaktadır (Burcu, 2015a: 324). Zamanla engellilik araştırmalarında bir çok yönüyle eksik kalan medikal model terk edilmiş ve sosyal model geliştirilmiştir.

Sosyal model öncelikle engellilik ve sakatlık arasındaki ayırım üzerinde durmaktadır. Buna göre, sakatlık ne kadar özel ve kişisel bir olgu ise, engellilik bir o kadar yapısal, kamusal, toplumsal, kültürel ve siyasi bir olgudur (Shakespeare, 2006: 198; Goodley, 2011: 1). Sakatlık fiziksel, biyolojik ve psikolojik bir gerçekliğe işaret ederken, engellilik sakatlığa sahip bireylerin gündelik hayatlarında toplum tarafından engellileştirilmelerini ifade etmektedir. Ancak sosyal model bireylerin sakatlık halini göz ardı etmemekte, söz konusu sakatlık hali üzerindeki ekonomik, politik ve toplumsal olarak inşa edilen kısıtlamalara odaklanmaktadır (Barnes, vd., 2002: 5). Buna göre, engellilik biyolojik veya fizyolojik bir gerçeklik olmakla birlikte sosyal olarak kurgulanmaktadır (Wendell, 1989: 107; Asch, 2001: 6). Diğer bir ifadeyle, engellilik ideolojik, toplumsal ve siyasi belirleyicilere bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal bir baskı türü olarak inşa edilmekte ve engelli bireyler toplumsal olarak dışlanmaktadır (Begum, 1992: 72). Charlton (2006: 222)'a göre baskı, baskın/madun arasındaki iktidar ilişkisinde ortaya çıkmaktadır ve merkezinde kontrol bulunmaktadır. Böylece, engellilik toplumsal baskı olarak ortaya çıkmakta ve *disabilism* (engellilik sistemi) cinsiyetçilik, ırkçılık ve diğer ayrımcı uygulamaların yanında yerini almaktadır (Thomas, 2002: 38).

Toplum bedeni yorumlamakta ve ona toplumsal normlar ve söylemler çerçevesinde bir takım anlamlar yüklemektedir (Masson, 2013: 114). Toplum tarafından yaratılan engelli/engelsiz, heteroseksüel/gay, erkek/kadın, siyah/beyaz, zengin/fakir gibi ikili karşıtlıklar iktidar ilişkilerinin bir parçasıdır ve söz konusu ikili karşıtlıklar çerçevesinde öteki konumunda bulunanların normalleştirilmesi gerektiği düşünülmektedir (Davis, 1995: 3-4; Garland-Thomson, 1997: 9). Bu anlamıyla engellilik, bir temsil, kültürel yorumlama, sosyal ilişkiler ve kurumların bedenlere göre tanımlanması olarak ortaya çıkmaktadır (Garland-Thomson,

1997: 6). Öyleyse engelli bireyin kendisi değil, toplumun normallik algısı engelli bireyin sorun olduğunu inşa etmektedir. Söz konusu toplum, engelli bireyler için pasif ve çocuksu bir bağımlılığa mahkûm stereotipler ve onları güçsüz kılacak ya da güçsüzlüklerini görünür kılacak roller yaratmaktadır (Begum, 1992: 71).

Engelliler açısından son zamanlarda dikkat çeken bir bağlam da toplumsal cinsiyet farklılıklarıdır. Engelli erkekler ve kadınlar, toplumsal cinsiyet rollerini yerine getirmede başarılı olamayacaklarının düşünülmesi gibi bir takım toplumsal sorunlarla başa çıkmak zorunda kalırken, aynı zamanda engelli olmaktan ötürü bedenlerinin norm dışı kabul edilmesinin getirdiği sorunlarla da karşılaşmaktadırlar (Burcu, Kamanlıoğlu ve Şahin, 2006: 5).

Diğer taraftan, feminist engellilik araştırmaları, engelli kadınların engellilik ve kadınlık halini farklı deneyimlediklerini savunmaktadır. Engellilik sosyolojisinin köklerini Aristo'ya dayandıran Thomsan (1997'den aktaran Burcu, 2015a: 326), idealizmin maddesellik/bedensellik üzerinden yapılan tanımının bazı bedenleri ucube olarak kabul ederken, kadın bedenini “sakatlanmış erkeklik” olarak kabul ettiğini belirtmekte, kadın ve engellilik arasında bağ bulunduğunu söylemektedir. Böylece bedenler arasında değerler hiyerarşisi yaratılmaktadır. Doğal ve normal olarak kabul edilen beden erkek, beyaz ve engelli olmayan olarak belirlenmekte; kadın, siyah ve engelli bedenler ise norm dışı kabul edilmektedir. Böylece söz konusu yaklaşımlar engellilik durumunun feminist bir bakış açısıyla tartışılabileceğini göstermektedir. Kadın bedeninin toplumsal olarak inşa edildiğini savunan feminist yaklaşım, engelli kadınların hem engelli olmayan kadınlardan hem de engelli erkeklerden farklı sorunlar yaşadığına işaret etmektedir⁵ (Burcu, 2015a: 327-328). Engellilik hareketi, başlangıçta engelliliği genel anlamda toplumsal bir olgu olarak ele almış ancak engelli kadınlara özgü farklılıkları göz ardı etmiştir. Yine aynı şekilde, engelli kadınlar, kadın

⁵ Bu bağlamda başka bir çalışma için bakınız; Burcu, E. (2016). “Çifte Dezavantajlı Bir Durum: ‘Engelli Olmak’ ve ‘Kadın Olmak’ Üzerine Feminist Bir Değerlendirme”, A. Keser vd. (der.), *Hastalıkta Sağlıkta Kadın Olmak* içinde Ankara: Ankara Nobel Tıp Kitabevleri, s. 23-44.

hareketi içerisinde de belli bir döneme kadar kendisine ait bir yer bulamamıştır (Abu-Habib, 1997: 4-5; Lloyd, 2001: 716; Emmett ve Alant, 2006: 445). Kadınlar genel anlamda kamusal ve özel hayatlarında erkeklere göre daha aşağı statülere sahiptirler, ancak engelli kadınların toplumsal dışlanmaları hem erkeklere hem de kadınlara göre daha derinleşmektedir (Abu-Habib, 1997: 10).

Engelli olmak toplumsal normlar çerçevesinde erkeklik, otonomi ve bağımsızlıkla özdeşleşen ideal erkek bedeninin ötekisi olarak inşa edilmekte ve bağımlı, çocuksu, yardıma muhtaç olmak anlamına gelmektedir (Asch ve Fine, 1988: 3). Benzer şekilde kadınlık da bağımlı ve korumaya muhtaç olmak gibi pasif kavramlarla tanımlanmakta ve erkekliğin ötekisi olarak kurgulanmaktadır. Bu durum, engelli kadınların çoklu dışlanmaya maruz kaldıklarını göstermektedir. Başka bir ifadeyle engellilik, kadın ya da erkek bedeninde ortaya çıkmış olsa da beyaz, sağlıklı, erkek bedenin ötekisi olarak inşa edilmektedir. Çünkü engellilerin toplumsal olarak cinsiyetsiz oldukları dayatılmaktadır. Buna karşın, engellilerin cinsiyetsiz olmadığı; engelli erkekler ve kadınların eğitim düzeyi, sosyal statü, meslek, yaş ve yaşam deneyimleri dikkate alındığında farklı özelliklere sahip olduklarını ortaya koyan araştırmalar bulunmaktadır.⁶

Diğer taraftan, 1983'te Hester Eisenstein, feminist araştırmalar içerisinde çoğu gruptan kadının (sınıfsal, etnik, yaş, cinsel tercih, anne/anne olmayan, çalışan/çalışmayan vs.) sorunlarına değinildiğini ancak engelli kadın meselesine ilişkin çalışmaların olmadığını ve engelli kadınların sesinin henüz duyulmadığını belirtmiştir (Asch ve Fine, 1988: 4). Yine aynı şekilde Susan Wendell (1989) engelliliğin toplumsal olarak inşa edildiğini kabul eden sosyal ve siyasal engellilik teorisinin aynı zamanda feminist olması gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, engelli kadınlar hem erkek egemen toplumda kadın olmaktan hem de engelsiz bedenlerin egemen olduğu toplumda bir engelli olmaktan ötürü çifte baskı yaşamaktadır (Wendell, 1989: 105).

⁶ Örneğin Orta Doğu'da yapılan bir çalışma için bakınız Abu-Habib, L. (der.) (1997). *Gender and Disability: Women's Experiences in the Middle East*. Oxford: Oxfam.

Kadın hakları ve engelli hakları savunucuları ile akademisyenler kadınlık ve engelliliğin toplumsal olarak inşa edildiğini kabul etmeleri ve biyolojik indirgemeciliği eleştirmeleri noktasında birbirlerine yakınlaşmışlardır (Hall, 2011a: 5; Asch ve Fine, 1988: 6). Engelli kadının durumunu anlamak için söz konusu iki yaklaşımın birlikte ele alınması gerekmektedir. Feminist yaklaşım, engellilik araştırmalarını derinleştirecek kavrayış, yöntem ve bakış açıları sunarken, engellilik araştırmaları da aynı şekilde feminist teoriyi beslemektedir (Garland-Thomson, 2002: 2).

Feminist engellilik araştırmaları, beden, bedensel çeşitlilik ve normalleştirme süreçlerini “baskı” kavramı çerçevesinde açıklamaya çalışmaktadır (Hall, 2011a: 6). Toplumsal olarak inşa edilen bir süreç olarak engellilik kavramı, ırkın, sınıfın ve toplumsal cinsiyetin yaptığı gibi “normal” bedenleri düzenlemektedir. Normallik ve engellilik aynı sistemin parçalarını oluşturmaktadır (Davis, 1995: 2; Garland-Thomson, 2002: 5). Irk ve toplumsal cinsiyet kurgularında olduğu gibi engellilik de bedene özgü kültürel anlatılarla inşa edilmektedir. *Yeterlik/Engellilik (Ability/Disability)* sistemi bedenleri farklılaştırarak ve damgalayarak özneler oluşturmaktadır (Garland-Thomson, 2002: 5). Garland-Thomson (1997: 19) kadın bedeni ile engelli bedene benzer toplumsal anlamların atfedildiğini belirtmektedir. İki beden de “sapkın” ve “aşağı” olarak konumlandırılmakta; kamusal alan ve ekonomik yaşamdan dışlanmakta; doğal fiziksel üstünlüğü tanımlayan normun dışında tutulmaktadır. Erkek, beyaz ve engelsiz bedenin üstünlüğü doğal olarak imlenirken, kadın, siyahi ve engellilik bağımlı, yetersiz, eksik, zayıf olarak kabul edilmektedir (Garland-Thomson, 1997: 19-20; Garland-Thomson, 2002: 7). Böylece engelli kadınlara karşı uygulanan baskı ve ayrımcılığın cinsiyetçi, *ableist (yeterlik)*, heteroseksüel, sınıf temelli, ırkçı, yaşa ve benzeri kategorilere dayalı sistemlerle nasıl ilişki halinde olduğunu görmek gerekir (Schriempf, 2001: 67-72).

Feminist teorisyenlerin gösterdiği gibi, cinsiyetçi toplumda kadın zaten bazı engellemelere/engellilik koşullarına maruz bırakılmaktadır. Kültürel normlar bize kim olduğumuzu söylemekte, dışlayıcı tutumları şekillendirmektedir (Garland-Thomson, 2002: 6-9). Aynı kültürel normlar, engelli kadının bedenine negatif anlamlar yüklemektedir. Engelli erkeklerle kıyaslandığında engelli kadınlar daha fazla damgalanmakta ve

çifte dışlanma yaşamaktadır (Hanna ve Rogovsky, 1991: 54). Engelli kadının bedeni, Foucault'nun kavramsallaştırması ile "disiplin"e edilmek üzere boyun eğdirilmektedir. Toplumsal cinsiyet ve *ability* (yeterli/engelsizlik) sistemleri madun edilmiş bedenleri şekillendirmekte, düzenlemekte ve normalleştirmektedir (Garland-Thomson, 2002: 10).

Sonuç olarak, engelli kadınlar bedenleri üzerinde kurgulanan ve iktidar tarafından dayatılan söylemelerin baskısını erkeklere ve engeli bulunmayan kadınlara göre daha fazla hissetmektedirler. Söz konusu durum, engelli kadınların toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel alanlardan dışlanmasıyla sonuçlanmaktadır. Son zamanlarda bu bağlamda hızla genişleyen bir literatür oluştuğu görülmektedir.

2.2. Literatür Taraması: Feminist Engellilik Araştırmaları

Feminist engellilik araştırmaları içerisinde engelli kadını kadınlık ve toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında ele alarak engelli kadın bedeninin etiketlendiği ve toplumsal, siyasal, ekonomik dışlanmaya maruz kaldığını belirten çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Asch, 2001; Dhungana, 2006; Ellis ve Llewellyn, 1997; Ewing, 2002; Asch ve Fine, 1997; Begum, 1992; Gerschick, 2000; Hanna ve Rogovsky, 1991; Meekosha, 2004, 2008; Meekosha ve Dowse, 1997; Thomas, 2002; Garland-Thomson, 1997, 2002; Kittay, Silvers ve Wendell, 2001, 2002; Weldell, 1989; Burcu 2015a, 2015b bu çalışmaların başında gelmektedir. Ayrıca Lonsdale 1990, Abu-Habib 1997, Asch ve Fine 1988, Barnes, vd. 2002, Emmet ve Alant, 2006, Hall 2011a, Lloyd 2001, Masson 2013, Meekosha 2004, Schriempf 2001'in çalışmaları da engelliliğe feminist bir bakış açısı kazandırmıştır.

Asch ve Fine (1988)'in birlikte derledikleri "Women with Disabilities: Essays in Psychology, Culture and Politics" başlıklı kitap, araştırmacıların ve politika yapıcılarının dikkatini engelli kadın konusuna çekmesi açısından feminist engellilik araştırmaları içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu kaynakta oldukça farklı alanlardan engellilik ve kadın konusu ele alınmıştır. Engelli kadınların toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel alanda karşılaştıkları sorunlara ayna tutulmaktadır. Bununla birlikte yazarlar engellilik ve kadınlık

halinin zayıflığı imlemediğine vurgu yapmaktadır. “Toward a Feminist Theory of Disability” çalışmasında Wendell (1989) engelli kadının bedeni üzerindeki toplumsal baskının ve dışlamanın ortadan kaldırılması gerektiği ve kadınların ve engellilerin topluma kazandırılması üzerinde durmaktadır. Çünkü cinsiyetsiz olduğu kabul edilen engelli kadın ekonomik, toplumsal ve siyasal katılım alanlarından dışlanmaktadır. Lonsdale (1990) “Women and Disability: The Experience of Physical Disability Among Women” çalışmasıyla kadın ve engelli olmanın üst üste bindiğini ve bu durumun, daha çok toplumsal yaşamdan izole edilmek anlamına geldiğini ortaya koymaktadır. Yazara göre engelli kadınlar, engelli erkeklere göre daha mağdurdur: Çünkü engelli kadınlar toplum tarafından görmezden gelinmekte, aileleriyle olan ilişkilerinde sorunlar yaşamakta, yoksullukla mücadele etmektedirler. Garland-Thomson (2002) “Integrating Disability, Transforming Feminist Disability” başlıklı makalesinde kadının engelliliği konusunu, sivil haklar hareketi bağlamında feminist teori içerisine entegre etmekte ve daha adil, daha eşit ve daha bütünleşmiş bir toplum kurulabileceğini göstermeyi hedeflemektedir. Yazar böylece feminist teorinin, kadının engellilik durumuna göre kendisini yeniden inşa etme imkânı elde edeceğini savunmaktadır.

Engelli kadının bedenine ilişkin olarak Garland-Thomson (1997)’in “Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture And Literature” başlıklı çalışması oldukça önemlidir. Bu çalışmada Garland-Thomson engelli bedeni ile kadın bedeninin toplumsal söylemde aşağı konumda olduğunu belirtmektedir. Her iki kategori diğer alanlarda olduğu gibi kamusal alandan da dışlanmaktadır. Engellilik ve kadınlığın toplumsal bir kurgu olduğunu kabul eden Schriempf (2001) “Refusing the Amputated Body: An Interactionist Bridge for Feminism and Disability” makalesiyle engelli kadının bedenini materyalist ve semiyotik bir olgu olarak ele almaktadır. Engelli kadın kendisini, hem kadın cinsiyetinin nesneleştirme sürecine tabi olması hem de engellinin görünürlüğünün toplumda rahatsızlık yaratması dolayısıyla baskılanmış hissetmektedir. Llyod (2001) “The Politics of Disability and Feminism: Discord or Synthesis?” makalesinde engelli kadınların kadınlık, üreme hakları, annelik konusundaki sorunlarının postmodern feminist teoriler çerçevesinde ele alınması gerektiğini savunmaktadır. Hall (2011a)’un derlediği “Feminist

Disability Studies” başlıklı kitapta engelli kadın sorunsalına feminist bir bakış açısıyla beden ve kimlik üzerinden bakılmaktadır. Bu bağlamda engelli kadın bedeninin görünmezliği, toplumun engelli ve kadın bedenleri disipline etmeye çalışması, savaşın kadınların engellilik halini yaratması, engelli kadının cinsel yönelimi, şişmanlık ve engelli kadın bedeni gibi konular ele alınmaktadır.

Bununla birlikte engellilik durumunun farklılıklar içerdiğini kabul eden çalışmalar da bulunmaktadır. Asch (2001) “Critical Race Theory, Feminism, and Disability: Reflections on Social Justice and Personal Identity” çalışmasında engelli olma durumunun evrensel olmadığı, çeşitlilik arz ettiğini belirtmektedir. Aynı engel türü kişilerde yaşadıkları çevreye bağlı olarak farklı etkiler yaratmaktadır. Bu nedenle cinsiyet ve ırksal ya da etnik farklılık engelin şiddetini farklı şekilde etkilemektedir. Abu-Habib (1997) de “Gender and Disability: Women’s Experiences in the Middle East” başlıklı eseriyle Orta Doğu’daki engelli kadınların durumunu engelli erkeklere göre değerlendirmekte ve onların farklılıklarına vurgu yapmaktadır. Yazar cinsiyete göre engelliliğin farklı şekillerde deneyimlendiğini iddia etmektedir. Buna göre, engelli kadınlar yaşadıkları toplum ile ulusal ve uluslararası düzeydeki kurumlar tarafından ötekileştirilmektedir.

Emmett ve Alant (2006) yapmış oldukları “Women and Disability: Exploring the Interface of Multiple Disadvantage” başlıklı çalışmalarında sanayileşmiş toplumlarda engelli kadınların gelir, istihdam ve eğitim alanında çifte dezavantaja sahip olduklarını vurgulamaktadırlar. Buna göre, eşitsiz durumda bulunan engelli kadınların engeli bulunmayan kadınlara ve engelli erkeklere göre daha yoksul oldukları gözlemlenmiştir. Diğer taraftan, engelli kadınlar fiziksel, zihinsel ve cinsel açıdan daha fazla istismara uğramaktadırlar. Hanna ve Rogovsky (1991) “Women with Disabilities: Two Handicaps Plus” başlıklı makalelerinde Amerika Birleşik Devletleri’ndeki sosyo-kültürel sistemin yarattığı kadınlık ve engellilik imgelerinin engelli kadınları toplumsal ilişkilerde, eğitimde ve istihdamda erkek engellilere göre daha dezavantajlı kıldığını iddia etmektedir.

Türkiye'deki feminist engellilik araştırmaları ise oldukça sınırlıdır. Engelli kadınların sorunları üzerine kapsamlı bir çalışmanın ilk kez 2005 yılında Kocaeli Üniversitesi'nde gerçekleştirilen "Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu" ile ortaya çıktığı görülmektedir. Sempozyumda hukuk, sosyal statü, sağlık, eğitim, çalışma hayatı, medya, şiddet, insan hakları, evlilik-anne olma, ekonomik sorunlar, sosyo-psikolojik sorunlar çerçevesinde engelli kadının durumunu tartışan bildiriler sunulmuştur. Bu çerçevede, söz konusu sempozyumda Aral, Gürsoy ve Bütün Ayhan (2005) "Engelli Kadına Yönelik Fiziksel İstismar" başlıklı makalelerinde engelli kadınların engellerinden dolayı fiziksel şiddete karşı koyamadığı ve yardım isteyemediği için daha fazla istismar edildiğini ifade etmektedir. "Feminizm ve Engelli Kadın" makalesinde Küçükkaraca (2005) feminizm ile engelli kadın arasındaki ilişkileri incelemektedir. Topçubaşı ve Arıkan (2005) "Türkiye'de Görme Engelli Kadınların Konumu: Genel Bir Değerlendirme" makalesi engelli kadınların erkeklere ve engeli bulunmayan kadınlara göre eğitim, çalışma, evlilik, şiddet, sağlık, toplumsal dışlanma alanlarında daha dezavantajlı olduğunu ortaya koymaktadır. Engin, Güveli, Gültekin ve Ünal (2005) "Toplum Temelli Rehabilitasyon Programında Engelli Kadın Profiline Değerlendirilmesi" makalesi ile İstanbul'da toplum temelli rehabilitasyon programına katılan kadınlar üzerinden bir durum tespiti yapmaktadır. "Engelli Kadınların Çalışma Yaşamındaki Konumu" makalesinde ise Ersoy engelliler için uygulanan istihdam politikaları, yaşanan sorunlar ve çözüm önerileri üzerinde durmaktadır.

Burcu, Kamanlıoğlu ve Şahin (2006)'in "Özürlü Bireylerin Eş Seçiminde Yaşadıkları Sorunların Cinsiyete Göre Karşılaştırılması" başlıklı çalışması nitel verilere dayanmaktadır ve engelli erkeklerle engelli kadınların eş bulma konusunda dezavantaja sahip olduklarını, ancak engelli kadınların evlenme oranının engelli erkeklere göre daha düşük olduğunu tespit etmesi açısından oldukça önemlidir.

Kamanlıoğlu (2007)'nin "Feminist Perspektifte Özürlü Kadına Bakışın Sosyolojik Değerlendirmesi Üzerine Kuramsal Bir Çalışma" başlıklı tezi engelli kadını toplumsal cinsiyet sorunsalı etrafında ele alan kuramsal çalışmaları bir araya toplamış ve Türkiye'deki literatür eksikliğine dikkati çekmiş önemli çalışmalar arasında sayılabilir.

Karataş ve Gökçearsan Çifçi (2010)'nin "Türkiye'de Engelli Kadın Olmak: Deneyimler ve Çözüm Önerileri" başlıklı makalesi ise engelli kadınların karşılaştıkları toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin ve diğer alanlardaki toplumsal sorunlarına değinmektedir. Buz ve Karabulut (2015)'un "Ortopedik Engelli Kadınlar: Toplumsal Cinsiyet Çerçevesinde Bir Çalışma" adlı makalesi engelli kadınların eğitim, çalışma hayatı, aile ve evlilik konularında sorunlar yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Fatma Kahraman Güloğlu (2015) ise "Türkiye'de Engelli Hakları Alanında Yeni Bir Örgütlenme Engelli Kadın Hareketi" başlıklı makalesinde 2011 yılından sonra kurulan ilk engelli kadın derneğinin vurguladığı çifte dezavantaj söylemi üzerine Türkiye'de oluşmaya başlayan engelli kadın hareketini incelemektedir.

Burcu (2015b)'nin "Engellilik Sosyolojisi" kitabı, Türkiye'de engellilik konusunu teorik olarak ele alan önemli bir çalışmadır. Engellilik konusunu kuramsal temeller, metodoloji, sosyal bağlam ve sosyal riskler bağlamında ele alan kitap engellilik konusunda önemli ipuçları vermektedir.

Sabancı Vakfı Toplumsal Gelişme Hibe Programı tarafından desteklenen, Engelli Kadın Derneğinin yürüttüğü "Engelli Kadınların Hak Temelli Mücadele Adımları" projesi kapsamında yönetmenliğini Sema Turhan'ın yaptığı ve Trabzon Sinema Derneği (Sinezon)'nin hazırladığı "Biz de Varız (2014)" isimli belgesel de literatürde önemli bir yere sahiptir. Engelli kadınların kendi anlatılarına yer verildiği belgeselde, onların deneyimleri, karşılaştıkları sorunlar ve engellilik ile kadınlığa nasıl baktıkları aktarılmaktadır.

2015 yılında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın desteğiyle Karadeniz Teknik Üniversitesi Kadın Araştırmaları ve Merkezi'nin gerçekleştirdiği "Trabzon'da Engelli Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği" araştırması Trabzon'da yaşayan engelli kadınların sesinin duyurulmasını sağlamıştır. Nitel ve nicel veriler içeren araştırma ile Trabzonlu engelli kadınların sorunları tespit edilmiş ve ilgili kurumlara söz konusu sorunlar ve çözüm önerileri sunulmuştur. Böylece söz konusu araştırma hem genel olarak engellilik oranının Türkiye ortalaması üzerinde olduğu hem de kadın engelli oranının erkeklerden fazla olduğu

Karadeniz Bölgesi'nde yapılması, engelli kadınlara yönelik akademik çalışmalar anlamında önemli bir adım oluşturmuştur.

Engelli kadınların hukuk, toplum, ekonomi, sağlık alanındaki sorunlarına ilişkin olarak az sayıda lisansüstü tez bulunmaktadır. Kamanlıoğlu (2007), “Feminist Perspektifte Özürlü Kadına Bakışın Sosyolojik Değerlendirmesi Üzerine Kuramsal Bir Çalışma”, Gürler (2016)'in “İnsan Hakları Bağlamında Engelli Kadınların Uluslararası Hukukta Korunması ve Türkiye Örneği”; Tören (2014)'in “Kamuda Çalışan Engelli Kadınların Problemleri” ve Özdemir (2010)'in “Ortopedik Engelli Kadınların Sorun ve Beklentileri: Tuzla İlçesi Örneği” başlıklı yüksek lisans tezleri bunlara örnektir. Sanyaman (2014)'in “Engelli Kadınların Aile Yaşam Kalitesi: Yaşam Kalitesini Belirleyen Özne Göstergelerin Engelli Kadınların ve Ailelerinin Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi” başlığında devam eden bir doktora tezi de bulunmaktadır.

Görüldüğü gibi Türkiye'de engelli kadınlar üzerine yapılan feminist araştırmalar oldukça sınırlıdır. Bu nedenle özellikle saha araştırmalarına dayanan çalışmalar literatüre önemli katkılar sunacaktır. Trabzon örneğinde gerçekleştirilen bu çalışmanın bir sonraki bölümünde, yukarıdaki teorik açıklamalardan faydalanılarak, Trabzon'da yaşayan engelli kadınların deneyimlediği dışlanma pratikleri, sahadan elde edilen verilerle ortaya konmaya çalışılacaktır.

3. TRABZON'DA ENGELLİ KADIN ARAŞTIRMASI VE KULLANILAN YÖNTEM

Trabzon'da gerçekleştirilen engelli kadın araştırması, 1 Ocak-31 Aralık 2015 tarihleri arasında Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın Engelliler Destek Programı (EDES) çerçevesinde, KTÜ Kadın Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi tarafından gerçekleştirilen “Trabzon'da Engelli Kadınlar ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği” projesi kapsamında yapılmıştır. Bu çalışmada anket, derinlemesine mülakat ve odak grup görüşmeleri yapılarak nitel ve nicel bilimsel yöntemler birlikte kullanılmıştır. TÜİK verilerine göre, Trabzon'da 2015 yılı itibarıyla toplam 5.430 kadın engelli bulunmaktadır. Ancak İl ve İlçe Sosyal

Yardımlaşma Vakıfları, Muhtarlar, Engelli Dernekleri, İŞKUR, İl Milli Eğitim Müdürlüğü ve Rehabilitasyon Merkezleri'nden edindiğimiz listelerdeki verilerle TÜİK verilerinin uyummadığı görülmüştür.⁷ Böylece resmi listeler itibariyle erişebildiğimiz 18-65 yaş aralığında yer alan zihinsel engelliler ve Alzheimer hastaları dışındaki engelli kadın sayısı, yani çalışmanın evreni 2672 olarak belirlenmiştir. Öngörülen %5 örneklem hatası ile örneklem büyüklüğü 286 olarak saptanmıştır. Küme örnekleme yöntemi kullanılarak Trabzon'daki 18 ilçenin çalışma kapsamında yer alabilmesi sağlanmıştır. Her bir ilçe için belirlenen sayıdaki engelli kadın, ilçe listelerinden tesadüfi örnekleme tekniği ile seçilmiş; seçilen kişilere telefon ile ulaşılarak randevu talep edilmiş ve görüşmeyi kabul eden engelli kadınlar ile araştırma gerçekleştirilmiştir. Sonuç olarak, 286 engelli kadına anket uygulanmış, 24'ü ile derinlemesine mülakat yapılmış, 9 engelli kadının yer aldığı odak grup çalışması gerçekleştirilmiştir.

Engelli kadınlara dair demografik, sosyal, ekonomik ve kültürel pek çok bilgiye ulaşılabilecek, 11'i açık uçlu olmak üzere 74 sorudan oluşan anket formu, derinlemesine mülakat ve odak grup tekniklerinin kullanıldığı üç aylık bir saha çalışması gerçekleştirilmiştir. Alan çalışması tamamlandıktan sonra, anketler SPSS programına aktarılmış; derinlemesine mülakatlar ve odak grup çalışması ise deşifre edilerek tema analizi⁸ yapılmıştır.

Bu kapsamda Trabzon'da yaşayan engelli kadınların kadınlık ve engellilik durumlarını nasıl tanımladıkları ve maruz kaldıkları çoklu dezavantaj durumunu nasıl deneyimledikleri analiz edilmiştir. Bu sorunsal çerçevesinde aşağıdaki sorulara cevaplar aranmıştır:

1. Trabzonlu engelli kadınlar kamusal alanda ne kadar görünürdür?

⁷ Yapılan incelemeye göre, bu durumun en önemli nedeni, çeşitli kurumlardan yapılan engelli bildirimlerinde mükerrer sayımlar olmasıdır.

⁸ Tema analizi sürecinde, öncelikle derinlemesine mülakatlar ve odak grup çalışması deşifre edilerek yazılı metin haline getirilmiş; sonra yazılı metin içinde birbirine yakın veriler belirli gruplar altında kategorilere ayrılmış ve bu kategorilere dayalı olarak temalar ortaya çıkarılmıştır. Son olarak, söz konusu temalar mevcut veriler ile değerlendirilmiştir.

2. Trabzonlu engelli kadınlar eğitim, çalışma ve siyasal katılıma erişim konusunda engellemelerle karşılaşılıyorlar mı? Yeteneklerini sergileyebilecekleri alanlar açılıyor mu?
3. Trabzonlu engelli kadınlar kadınlık statüsüne erişim noktasında hangi engellemelerle karşılaşmaktadırlar? Kadın olmanın gerektirdiği toplumsal olarak kurgulanmış sorumluluklardan ne kadarı paylarına düşmektedir, hangilerine layık görülmemektedirler?

Trabzon'da gerçekleştirilen engelli kadın araştırmasına katılan engelli kadınların genel demografik özellikleri şöyledir: Engelli kadınların %54,9'u bedensel-fiziksel engelli, %26,6'sı görme engelli, %4,9'u ise işitme-konuşma engellidir. Kadınların en küçüğü 18 en büyüğü 65 yaşındadır, yaş ortalaması 40'dır. Engelli kadınların %28 oranıyla en çok 36-45 yaş aralığında olmasına karşın, araştırmada yaş gruplarının yaklaşık olarak birbirlerine yakın olduğu gözlenmektedir. Araştırmaya katılan engelli kadınlarda bekâr olanların oranı %57 ile evli olanlardan (%34,6) daha yüksektir. Engelli kadınların %30,8 gibi yüksek bir oranla engel yüzdesi %76-%100 aralığındadır ve %39,2'si doğuştan engellidir. Kadınların anne ve babaları arasındaki akrabalık oranı %41,3 ile oldukça yüksektir. Ortalama çocuk sayısı %21 ile 2-3 olarak belirtilmiştir. Hanede yaşayan kişi ortalaması 4'dür. Engelli kadınların %96,2'sinin sosyal güvencesi bulunmaktadır.

4. TRABZON'DA ENGELLİ KADIN VE TOPLUMSAL DIŞLANMA PRATİKLERİ

Engelli kadınların maruz kaldıkları toplumsal dışlanma pratikleri toplumdan topluma ve kültürden kültüre farklılık göstermektedir. Trabzon'da gerçekleştirilen araştırmada engelli kadınların karşılaştığı toplumsal dışlanma üç başlık altında ele alınmıştır:

1. Engelli kadınların toplumsal alandan dışlanmaları
2. Engelli kadınların eğitim, ekonomi ve siyaset alanlarından dışlanmaları
3. Engelli kadınların toplumsal cinsiyet rollerinden dışlanmaları

4.1. Engelli Kadın ve Toplumsal Dışlanma

Trabzon'da yaşayan engelli kadınların en çok rahatsız olduklarını belirttikleri durum, dışarıda karşılaştıkları insanların onların bedenlerine yönelttikleri bakışlar, önyargılar ve meraklı sorulardır. Engelli kadınlara “Çevrenizde sizi en çok rahatsız eden davranışlar nelerdir?” sorusu sorulduğunda ilk sırada “insanların bakışları” (%24,8) cevabı gelmektedir. “Önyargılar” (%6,3) ve “dışlamak” (%5,6) cevapları da eklendiğinde bu oran %36,7'ye ulaşmaktadır.

Tablo 1. Engelli Kadınları En Çok Rahatsız Eden Davranışlar

	Sıklık	%
İnsanların görmezden gelmesi	19	6,6
İnsanların bakışları	71	24,8
İnsanların aşırı ilgi göstermesi	11	3,8
Anne-babanın suçlu hissetmesi	6	2,1
Aşırı korumacılık	11	3,8
Dilenci muamelesi	3	1,0
Dışlanmak	16	5,6
Önyargılar	18	6,3
İnsanların meraklı soruları	11	3,8
İltici söz ve lakaplar	7	2,4
Yok	113	39,5
Toplam	286	100,0

Bedenlerine yöneltilen ötekileştirici bakış ve yargılayıcı sorular engelli kadınları bedenlerine hapsedmekte ve onların kendilerini toplumdaki soyutlamaları ile sonuçlanmaktadır. Engelli olmayan bedenlere sahip insanların bakışları aracılığıyla onlardan farklılaştıklarını hisseden bazı engelli kadınlar toplumsal yaşamda engellerini saklamaktadır. Örneğin üniversite öğrencisi G1 (işitme engelli, 20 yaş, üniversite öğrencisi, bekâr) konuşmasının neden bozuk olduğunu soran arkadaşlarına “yabancı” olduğunu söyleyerek engelini gizlemeyi tercih etmektedir. G2 (bedensel engelli, 40 yaş, çalışmıyor, evli), ise insanların “Ne kadar güzel bayansın. Neden tekerlekli sandalyede oturuyorsun?” sorularından rahatsız olduğunu belirtmektedir. Benzer durumu G3 (bedensel engelli, 20 yaş, üniversite öğrencisi, bekâr) aşağıdaki sözlerle anlatmaktadır:

“Mesela insanların yaklaşımları böyle iğneleyici oluyor. Duruşumun çok düzgün olmadığını biliyorum, farkındayım. Böyle bi merhametle yaklaşıyorlar, acıyorlar. Böyle bi süzüyorlar... Mesela benim yanımdan geçiyorlar. Sonra sessiz sessiz kulaklarına ah yazık vah yazık yavrum falan filan. Ya da ne bileyim, yanıma geliyorlar konuşturuyorlar. Biraz konuşturunca elimi ayağımı süzüyorlar. Çünkü onlara göre sakatsın, özürsün. Ben etiketlenmekten nefret ediyorum. Yani durumunu bileceksin evinde oturacaksın. O dört duvarda kalacaksın öyle. Sakatlığını bil oturuyorlar sana. Senin ne işin var sokaklarda.”

Böylece araştırmaya katılan G3 yukarıdaki ifadelerinde, toplumda görünür olmasının toplum tarafından yadırgandığını belirtmekte, engelli kadınların evlerinden dışarıya çıktıklarında mücadele etmeleri gereken söz konusu toplumsal baskıyı gözler önüne sermektedir. Bu durumun en önemli yansıması, engelli kadınların zamanlarını büyük ölçüde evde geçirmeleri ile sonuçlanmaktadır. Araştırmaya katılan engelli kadınlar %74,1 gibi oldukça yüksek bir oranla zamanlarını evde geçirmektedir.

Tablo 2. Engelli Kadınların Vakitlerini Geçirdikleri Yaşam Alanları

	Sıklık	%
Ev Ortamı	212	74,1
İş Ortamı	46	16,1
Okul Ortamı	6	2,1
Rehabilitasyon Merkezi	1	,3
Açık Alanlar	15	5,2
Diğer	3	1,0
Toplam	283	99,0
Cevapsız	3	1,0
Toplam	286	100,0

Diğer taraftan, araştırmaya katılan engelli kadınlar “Hareket Özgürlüğünün Sınırlı Olması” (%18,2) ve “Ulaşım-Çevre Sorunları” nı (%16,1) en çok karşılaştıkları sorunlar olarak belirterek toplumdan dışlanmanın çevresel boyutunu da ifade etmektedir.

Tablo 3. : Engelli Kadınların En Sık Karşılaştıkları Sorun Alanları

	Sıklık	%
İnsanların Davranışları	38	13,3
Hareket Özgürlüğünün Sınırlı Olması	52	18,2
Ulaşım-Çevre Sorunları	46	16,1
İş ve Meslek Edinme Güçlüğü	30	10,5
Eğitimden Yararlanamama	10	3,5
Kamu Hizmetlerine Ulaşamama	2	,7
Sağlık İmkânlarının Yetersizliği	17	5,9
Eş ve Aileye İlişkin Sorunlar	13	4,5
Psikolojik-Kişisel Sorunlar	9	3,1
Sosyal Etkinliklere Katılamama	1	,3
Sağlık Sorunları	24	8,4
Toplam	242	84,6
Cevapsız	44	15,4
Toplam	286	100,0

Sonuç olarak, toplumsal yaşama dâhil olamama aslında hem kadın hem de erkek tüm engelliler için önemli bir sorundur. Ancak engelli kadınların toplumsal yaşamda görünürlüğünün daha düşük olduğu görülmektedir.

Bunun nedenlerinden biri, engelli kadınların çevresel baskıyı üzerlerinde daha fazla hissetmesi ve eve yönelmesi olduğu kadar diğer bir nedeni de toplumda oluşmuş toplumsal cinsiyet algısı nedeniyle zarar göreceklere düşüncesi ile koruma altına alınma çabasıdır. G4 (görme engelli, 33 yaş, çalışmıyor, bekâr) bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“...Yani tabii ki ... Eğitim de önemli... Kızlar okutulmuyor... Aileler kızım giderse başına bir şey gelir diye göndermiyorlar ama bence çok yanlış... Görme engelli erkekler daha fazla eğitim alma imkânına sahip. Ailelerin koruma içgüdüsü bizlerin eğitim almasına engel oluyor...”

G4 (görme engelli, 33 yaş, çalışmıyor, bekâr) engelli kadınların aileler tarafından korunma çabasının kendilerinde yarattığı sonucu gözler önüne sermektedir:

“... Dışarı çıkmaya korkuyorum. Başıma bir şey gelir diye dışarı çıkmıyorum. İçimden gelen şeyleri yapamıyorum. İçimde çok sıkıntı yaşıyorum. Engelli kelimesi beni üzüyor. İnsanlar sesimi duysunlar. Ben de insan olduğumu hissetmek istiyorum. Hiç arkadaşım yok. Evli olsun ya da olmasın kadınlar için özgürlük kısıtlılığı var. Ailem engelli olduğum için yapma etme diyor. Genç kızsın şuna ihtiyacın var demiyorlar. Sen her şeyi yaparsın demiyorlar. Erkek olsaydım, engelli olmayabilirdim, bu durumda olmayabilirdim. Ailem beni engelli gördükçe el de beni öyle görüyor.”

G4 dışarıya çıkamama nedenini ailesinin kendisini koruma çabasına bağlarken aslında kendisine olan güvenini de yitirdiğini yukarıdaki sözleriyle ifade etmektedir. G4 karşısına çıkan engellerle başa çıkabilmenin çözümünü de erkek olmakta bulmaktadır, çünkü ancak o zaman ailesi karışmadan istediği şeyleri yapabileceğini ve sokakta yalnız dolaşabileceğini düşünmektedir. Benzer şekilde, G5 (bedensel engelli, 18 yaş, açık lise öğrencisi, bekâr) kendisine güvenemediği için akülü araç kullanmayı reddettiğini belirtmektedir.

Araştırmaya katılan engelli kadınlar yalnızca toplumsal yaşama değil eğitim, ekonomi ve siyaset alanlarına girme konusunda da sorunlar yaşamaktadır.

4.2. Engelli Kadınların Eğitim, Ekonomi ve Siyaset Alanlarından Dışlanmaları

Yapılan çeşitli araştırmalar, eğitimin çoğu zaman kız çocukları için öncelikli görülmediğini ve bu durumla engelli kız çocuklarında daha fazla karşılaşıldığını göstermektedir (Abu-Habib, 1997: 16; Meekhosha, 2004: 4; Burcu 2007). Bu nedenle, eğitim görmüş engelli kadın oranı, engelli erkek ve engeli bulunmayan kadınlara göre oldukça düşüktür (Karataş ve Gökçearsan Çifçi, 2010: 150). TÜİK (2002: 9)'in yaptığı "Türkiye Özürlüler Araştırması"na bakıldığında Türkiye'de okuma yazma bilmeyen engelli erkeklerin oranının %28,14, okuma yazma bilmeyen engelli kadınların oranının ise %48,01 olduğu görülmektedir. Engelli kadınlar hem ekonomik nedenlerden hem de sosyal ve kültürel normların engelli kadınların eğitilmesini olumsuzlamamasından ötürü eğitimsiz kalmaktadır. Ayrıca eğitim ile çalışma hayatı arasında doğrudan bir ilişki olduğu görülmekte, aileler çocuklarını ileride iyi bir iş sahibi olmaları beklentisiyle okula göndermektedir. Bu nedenle eğitim konusunda erkek çocukları ve özellikle engeli olmayan çocuklar aileleri tarafından desteklenmektedirler (Abu-Habib, 1997: 16).

G6 (bedensel engelli, 31 yaş, çalışmıyor, boşanmış) ailesinin kendisi yerine ağabeyini okutma tercihini şöyle ifade etmektedir:

"...Çok kıskanç bir abim vardı onu okutmayı tercih ettiler bizimkiler. Okusaydım kesinlikle hukuk okurdum... Ben mücadele etmeyi sevmiyorum. Şimdi açıktan okumak için artık vaktim yok..."

G7 (görme engelli, 35 yaş, çalışmıyor, evli) de benzer bir durumu ifade etmektedir:

"... Eğitim de önemli. Erkek çocuklar okutuluyor. Kızlar okutulmuyor. Rehabilite merkezlerine bile erkekleri daha çok gönderiyorlar..."

Trabzon'da yapılan araştırmaya katılan engelli kadınlar arasında ilkokul mezunu olanlar %24,5 oranıyla ilk sırada, lise mezunları %22,7 ile ikinci sırada yer almaktadır. Ancak araştırmada dikkati çeken önemli verilerden biri engelli kadınların %20,3'ünün okur-yazar olmamasıdır. Üniversite mezunları %9,1, yüksekokul mezunları ise %5,6 oranındadır. TÜİK Nüfus ve Konut Araştırması sonuçlarına göre, Türkiye

genelinde engelli kadınların eğitim düzeyi, her kategoride, erkek engellilere göre daha düşüktür. Okur-yazar olmayan engelli kadınların oranı %32,4, lise mezunu olanların oranı ise %4,2'dir⁹ (TÜİK, 2011: 96-97). Böylece Trabzon'da engelli kadınların eğitim düzeyinin, TÜİK verilerinin gösterdiği Türkiye engelli ortalamasının üzerinde olduğu görülmektedir. Ancak buna rağmen %20,3 oranındaki okur-yazar olmama oranının günümüz koşullarında oldukça yüksek bir oran olduğu görülmektedir.

Tablo 4. Eğitim Düzeyi

	Sıklık	%
Okuryazar Değil	58	20,3
Okuryazar	23	8,0
İlkokul	70	24,5
Ortaokul	24	8,4
Lise	65	22,7
Yüksekokul	16	5,6
Üniversite	26	9,1
Lisansüstü	4	1,4
Toplam	286	100,0

Engelli kadınlar eğitim alamama nedenlerini aile desteğinin olmamasına ve okulun yaşadığı yerden uzak olmasına bağlamaktadır. Eğitim imkânına erişenler ise okulda öğretmen, sınıf arkadaşları hatta onların ailelerinin ön yargılarıyla mücadele etmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedirler. G3 (bedensel engelli, 20 yaş, üniversite öğrencisi, bekâr) bu çerçevede yaşadığı bir olayı paylaşmaktadır:

“Ben ilkokul ikinci sınıftayken onur belgesi falan veriliyordu. Ben de başladıktan sonra o hırsla açıldım. Tuvalet gitmiştik arkadaşımın annesiyle. Tabi yine destekle gittiğim için yardım istemiştım. Kadın geldi bana şey dedi, ‘o onur belgesini sen değil benim kızım hak ediyordu’ dedi. Öyle dedi. Ben ona baya bi üzül müştüm. Sakat kıza torpil geçiliyor dendi... Sen mi okuyacaksın! dediler sen. Dedim ben öğretmen olucam. Sen öğretmen olacaksın! dediler. E dedim olunca

⁹ Okur-yazar olmayan engelli erkeklerin oranı %10,9 lise ve dengi okul mezunu olan engelli erkekler ise %9,7 oranındadır (TÜİK, 2011: 96-97).

görüyoruz. Herkes yaşadığını biliyor. Ben yaşadığımı biliyorum. Ama onlar da yargılamayı biliyor. Beni çok eleştiriyorlar”.

Eğitim açısından engelli erkeklere göre daha dezavantajlı bir konumda bulunan engelli kadınlar için, eğitim fırsatlarının ve eğitim kalitesinin artırılması önemlidir. Böylece Burcu (2015b: 107)'nin da belirttiği gibi, engelli kadınların sosyal izolasyonu engellenecek, kimseye bağımlı olmadan yaşaması, kendine yeten ve üreten bireyler olmaları sağlanacaktır.

Eğitim alanından dışlanan ve sürekli engellerle karşılaşan engelli kadınlar çalışma hayatından da dışlanmaktadır. Engelli kadınların üreme yetisinden yoksun olduğunun düşünülmesinin yanında, ekonomik anlamda da üretken olmadıkları düşünülmektedir. Çalışmalar göstermektedir ki, engelli kadınların çalışma oranı hem engelli erkeklere hem de engeli bulunmayan kadınlara göre oldukça düşüktür (Asch ve Fine, 1988: 10; Masson, 2013: 122; Meekhosha, 2004: 5; Gerschick, 2000: 1266). Türkiye’de de benzer bir durum söz konusudur. TÜİK (2002: 14)'in “Türkiye Özürlüler Araştırması” göstergelerine göre, bir işte çalışan erkek engellilerin oranı %32,22 iken engelli kadınlarınki %6,71’dir. Bununla birlikte, bölgeler bazında bakıldığında engellilerin iş gücüne katılım oranı %7, 38 ile Karadeniz Bölgesinde en düşük orana sahipken, Marmara Bölgesinde %24,75 oranında en yüksek iş gücüne katılım görülmektedir (TÜİK, 2002: 14). Burcu tarafından 2007’de gerçekleştirilen araştırmaya göre, bir mesleği olan engellilerde, kadın oranı %19,9, erkek oranı ise %80,1’dir. Aynı araştırmaya göre, gelir getiren sürekli bir işte çalışan engelli kadın oranı %10,8, engelli erkek oranı 34,8’dir (Burcu, 2007: 143-144).

Trabzon’da yaşayan engelli kadınların %74,5’i “Gelir getiren bir işte çalışıyor musunuz?” sorusuna “hayır” cevabını vermiştir. TÜİK Nüfus ve Konut Araştırmasına göre Türkiye genelinde çalışan engelli oranı %20,1 iken işsizlik oranı %8,8’dir (TÜİK, 2011: 99). Buna göre, Trabzon’da engelli kadınların bir işte çalışma oranı, TÜİK verilerinin gösterdiği Türkiye ortalamasının ve diğer araştırmaların üzerinde olmasına karşın teşvik edilmesi gereken bir noktada olduğunu vurgulamak gerekir.

Tablo 5. Gelir Getiren Bir İşte Çalışma Durumu

	Sıklık	%
Evet	73	25,5
Hayır	213	74,5
Toplam	286	100,0

Çalışma fırsatı bulan engelli kadınlar ise kendilerini şanslı hissetmelerine karşın işyerlerinde bazı sorunlar yaşamaktadır. Örneğin G8 (bedensel engelli, 45 yaş, çalışmıyor, bekâr) çalıştığı yerde günlük hayatı sürdürme konusunda yaşadığı sorunu ifade etmektedir:

“1.5 yıl boyunca çalıştığım yerdeki müdüre alafranga tuvalet kullanmam gerektiğini söyleyemedim. Her gün öğle arasında buraya çok da yakın olmayan bir alışveriş merkezinin tuvaletini kullandım. Eski binalar hala normal insanlar için...”

Diğer taraftan, çalışma fırsatı bulabilen engelli kadınlar hem engelli erkeklere hem de engeli bulunmayan kadınlara göre daha az kazanmakta ve devletin sunduğu sosyal yardım hizmetlerinden daha fazla faydalanmak zorunda kalmaktadır. Trabzonlu engelli kadınlar arasında çalışanların oranı %25,5'tir. Genel olarak çalışan engelli kadınların aylık kazançlarının 2500TL'nin altında olduğu gözlemlenmiştir.

Tablo 6. Aylık kazanç

	Sıklık	%
0-500	5	1,7
501-1000	12	4,2
1001-1500	14	4,9
1501-2000	21	7,3
2001-2500	19	6,6
2501'den fazla	2	,7
Toplam	73	25,5
Çalışmıyor	213	74,5
Toplam	286	100,0

Gelir getiren bir işte çalıştığını söyleyen (%25,5) engelli kadınların büyük ölçüde (%16,1) kamu kurumlarında çalıştığı gözlenmiştir. Çalışan kadınların sıklıkla vurguladığı nokta ise, yeteneklerini kullanabilecekleri işlerde çalıştırılmadıkları şeklinde olmuştur. Bir eğitim kurumunda memur olarak görev yapan görme engelli kadın, sadece telefonlara cevap vermekle görevlendirildiğini, oysa iş tanımının bilgisayar kullanmayı gerektirdiğini ve eğer görme engellilere uygun bir bilgisayar verilirse o işi layıkıyla yerine getirebileceğini belirtmiştir. G9 (görme engelli, 38 yaşında, çalışıyor, evli) ise, çalıştığı yerde sahip olduğu yetenekleri kullanamadan atıl bir şekilde kaldığını belirtmektedir.

Engelli kadınlar, kadın olmaktan ötürü toplumsal cinsiyet ayrımcılığına tabii tutulurken engelli olmaktan ötürü de norm dışı beden olarak stereotipleştirilmekte ve ekonomik alandan dışlanarak yoksulluk içine atılmaktadır (Asch ve Fine, 1988: 12; Buz ve Karabulut, 2015: 38; Masson, 2013: 122; Meekhosha, 2004: 4; Gerschick, 2000: 1267). Araştırmaya katılan engelli kadınların aylık hane gelir düzeylerine bakıldığında büyük bir çoğunluğunun (%71,3) 2000TL'nin altında olduğu görülmektedir. %38,1 gibi yüksek bir oranla 1000 TL'nin altında olanlar ilk sırada gelmektedir. Söz konusu hanelerde yaşayan insan sayısı 2 ile 5 arasında değişmektedir. Hane gelir düzeyi evde çalışan bir ya da iki kişinin olduğunu göstermekle birlikte, devletten alınan engellilik aylığını da kapsayarak hesaplanmaktadır. Böylece engelli kadınlar ile yoksulluk durumunun birbirine paralel gittiği ve toplumun en yoksul kesimini engelli kadınların oluşturduğu Trabzon örneğinde de görülmektedir.

Tablo 7. Aylık Hane Gelir Düzeyi

	Sıklık	%
0-1000	109	38,1
1001-2000	95	33,2
2001-3000	37	12,9
3001-4000	18	6,3
4001-5000	13	4,5
5001 den fazla	8	2,8
Toplam	280	97,9
Cevapsız	6	2,1
Toplam	286	100,0

Bu nedenle, engelli kadınların çalışma imkanlarının artırılması önemlidir. Bu konuda varolan bir düzenlemeye dikkat çekilebilir. 657 Sayılı Devlet Memurları Kanununun 53. üncü maddesine göre; “Kurum ve kuruluşlar çalıştırdıkları personele ait kadrolarda % 3 oranında engelli çalıştırmak zorundadır”. Söz konusu oran uygulanırken, engelli kadınların çifte dezavantajlı bir grup olarak dikkate alınması öneri olarak getirilebilir.

Engelli kadınlar siyasal katılım konusunda da önemli sorunlar yaşamakta ve çoğu zaman bu haklarını kullanamamaktadır. Siyasal katılım hakkını kullanabilen sınırlı sayıdaki engelli kadın ise, bu süreçte önemli sıkıntılar yaşamaktadır. Örneğin G10 (bedensel engelli, 43 yaş, çalışmıyor, bekâr) oy verme hakkını kullanırken yaşadığı mahcubiyeti anlatmıştır:

“...İki yıldır oy kullanıyorum. Kendi hırsımla yaptım. Gelin alın beni dedim. Beni ambulans alıyor, ama okulun ikinci katına çıkıyorum. Sırtına alıyor insanlar, mahcup oluyorum. Bunu yaşamak istemiyorum...”

Sonuç olarak, engelli kadınlar eğitim, çalışma ve siyasal haklara erişim konusunda önemli sorunlarla karşılaşmaktadır. Oysa söz konusu alanların bir insanın kendini gerçekleştirmesinde ne kadar önemli olduğu bir gerçektir. Yapılan araştırmada, “Yapmak isteyip de engelli kadın olduğunuz için yapamadığınız/ulaşamadığınız şey/şeyler nelerdir?” sorusu sorulduğunda, verilen cevaplar bu durumu göstermektedir. Buna göre, engelli kadınlar %18,2 oranında çalışmak istemekte, %17,5 oranında eğitimine devam etmek istemekte, %10,5 oranında toplumsal hayata katılmak istemektedir.

Tablo 8. Yapmak isteyip de engelli kadın olduğu için yapamadığı/ulaşamadığı şey/şeyler

	Sıklık	%
Eğitimime Devam Etmek İsterdim	50	17,5
Çalışmak İsterdim	52	18,2
Araba Kullanmak İsterdim	17	5,9
Seyahat ve Tatil Yapmak İsterdim	13	4,5
Yönetici Olmak İsterdim	1	,3
Evlenmek İsterdim	5	1,7
İstediğim Kıyafeti Giymek İsterdim	1	,3
Toplumsal Hayata Katılmak İsterdim	30	10,5
Dini Vecibeleri Yerine Getirmek İsterdim	2	,7
Kimseye Bağımlı olmamak Özgür Olmak İsterdim	18	6,3
Mal Mülk Sahibi Olmak İsterdim	5	1,7
Toplam	194	67,8
Yok	92	32,2
Toplam	286	100,0

Trabzonlu engelli kadınlar, eğitim, çalışma ve siyaset alanına erişiminin kısıtlanmasının yanında toplumsal dışlanmanın en önemli boyutlarından bir diğerini toplumsal cinsiyet rollerinden dışlanma şeklinde deneyimlemektedir.

4.3. Toplumsal Cinsiyet Rollerinden Dışlanma

Engelli kadınlar toplumsal cinsiyet eşitsizliğini çok daha yoğun yaşamaktadır. Kadınlar, toplumda büyük ölçüde cinsellikleri üzerinden nesneleştirilirken, engelli kadınlar asexüel nesneleştirilme sürecine tabi tutulmakta ve cinsellikleri göz ardı edilmektedir (Garland-Thomson, 1997: 25). Böylece kültürel anlamda cinsellik ve kadınlık rollerinden arındırılmış engelli kadınların flört etmesi, cinsel anlamda aktif olması, evlenip aile kurması ve çocuk sahibi olması engellenmektedir (Asch ve Fine, 1988: 12; Masson, 2013: 120).

Engelli kadınlar bazen de hiperseksüel olarak stereotipleştirilmektedirler (Hall, 2011a: 4). Böylece engelli kadınlar bir taraftan hiperseksüel olarak bir taraftan da çocuksu veya bir melek olarak cinsellik alanından dışlanmakta ve cinsellik ya da cinsiyet üstü kabul edilmektedir. Oysa engelli kadın hakları savunucularının çoğu, engelli kadınların geleneksel kadınlık rollerine ulaşabilmesini insan ve vatandaşlık hakları olarak kabul etmektedir (Lloyd, 2001: 716).

Diğer taraftan kendisi yardıma muhtaç olarak kodlanan engelli kadının çocuğuna bakamayacağı ve besleyemeyeceği düşünülmektedir (Garland-Thomson, 1997: 26; Begum, 1992: 74). Bakma, anne olarak kadının sorumluluğundadır. Ancak engelli kadının bizatihi kendisi çocuksu ve birine muhtaç olarak görüldüğünden bakım veren değil bakım alması gereken olarak kabul edilmektedir (Hanna ve Rogovsky, 1991: 55). Bu nedenle, engelli kadınların dünyaya getirecekleri çocukların da engelli olabileceği önyargısının da etkisiyle, toplumsal norm olarak bir kadın için zorunluluk teşkil eden annelik, engelli kadınlar için sahip olunması oldukça zor bir statü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Geleneksel kadınlık rollerinin dışında tutulan engelli kadınların birçoğu evlenmek, anne olmak ve cinsel ilişki yaşamak istememekte ve evlenip çocuk sahibi olmayı sosyal başarı olarak kodlamamaktadır (Asch ve Fine, 1988: 13; Begum, 1992: 71). Burcu, Kamanlıoğlu ve Şahin (2006: 14)'in Türkiye genelinde yapmış oldukları çalışmaya göre, kadın engellilerin %62'sinin bekâr, erkek engellilerin ise %52'sinin evli oldukları görülmektedir. Trabzon'da yapılan araştırma sonuçlarına göre, araştırmaya katılan engelli kadınların %57'si bekâr iken evli olanların oranı %34,6'dır. Trabzon'da yaşayan engelli kadınların büyük ölçüde evlenmeyi, çocuk sahibi olmayı düşünmedikleri ve eğer evli iseler evlenmelerine başkaları tarafından karar verildiği ya da engel durumunun evlendikten sonra ortaya çıktığı görülmektedir.

Tablo 9. Medeni Durum

	Sıklık	%
Bekâr	163	57,0
Evli	99	34,6
Boşanmış	15	5,2
Eşini Kaybetmiş	5	1,7
Eşinden Ayrı Yaşıyor	4	1,4
Toplam	286	100,0

Trabzon'da gerçekleştirilen araştırmada, evlilikle ilgili bazı sorulara engelli kadınlar “evlenmeyi düşünmüyorum” şeklinde cevap vermiştir. Örneğin “Eş bulmada zorluk çektiğinizi düşünüyor musunuz?” sorusuna engelli kadınlar %18,9 oranında “Evlenmeyi Düşünmüyorum” cevabını vermiştir.

Tablo 10. Engelli Kadınların Eş Bulmada Zorluk Çekip/Çekmediği

	Sıklık	%
Evet	45	15,7
Hayır	75	26,2
Evlenmeyi Düşünmüyorum	54	18,9
Toplam	174	60,8
Cevapsız	112	39,2
Toplam	286	100,0

G11 (bedensel engelli, 41 yaş, çalışmıyor, bekâr) “...evliliği asla düşünmedim, aslında toplum olarak, ailem olarak bana asla düşündürmediler” diyerek, engelli kadınların evliliği düşünmeme nedenlerinin başında, toplum ve engelli aileleri tarafından kendilerine yöneltilen baskının geldiğini göstermektedir.

Evli olan engelli kadınların engeli büyük ölçüde evlendikten sonra ortaya çıkmıştır. Doğuştan engele sahip olan kadınlar veya evlenmeden önce yeti kaybı yaşayan kadınlar evlilik hayallerinden büyük ölçüde vazgeçmişlerdir. Örneğin nişanlandıktan sonra görme yetisini kaybeden G12 (görme engelli, 34 yaş, çalışmıyor, bekâr) nişanı attığını ifade etmiştir. Çünkü ataerkil kültürde daha çok kadınlar bedenleri üzerinden yargılanmakta, engelli kadınlar engelli erkeklere göre ideal beden baskısına daha çok maruz kalmaktadır (Wendel, 1989: 113). Buna göre, kadının kendisini değerli hissedebilmesi için “güzel” bir görünüme sahip olması yani toplum tarafından olumlu görülen beden görüntüsüne sahip olması gerekmektedir. Oysa engellilik kadın bedenini anormalleştirmekte ve “güzel” kategorisinden çıkarmaktadır. Bu durum, engelli kadınların eş olarak tercih edilmesini zorlaştırmaktadır. Araştırma sırasında engellilik yüzdesi çok düşük olmasına rağmen erkek arkadaşlarının aileleri tarafından gelin olarak kabul edilmeyen bir çok engelli kadın örneği ile karşılaşmıştır.

Toplum tarafından evliliğin ve cinselliğin kendilerine uygun olmadığı söylenen engelli kadınlar, çevrede ayıp karşılanacağı düşüncesi ile evlilik konusundaki düşüncelerini samimi olarak ifade edememektedir. Ancak engelli kadınlar rüyalarında bile olsa gelinlik giyme hayallerini ifade etmektedir.

“Bazen rüyamda görüyorum ay ışıklarını, yıldızları. Askerleri bile görüyorum rüyamda. Şehitleri gördüm rüyamda. Tanımadığım ama beni seven erkekleri görüyorum, evlendiğimi görüyorum rüyamda... Evlenme konusunda erkeklere güvenmiyorum. Bekâretim bozulup ortada kalırım diye korkuyorum. Ayrıca konu komşu evlenme meraklısı bu derler diye evlenmeyi istemiyorum (G12, görme engelli, 34 yaş, çalışmıyor, bekâr).”

G12’nin rüyaları, engelli kadınların aslında âşık olma, sevmeye, cinsel yakınlık duyma gibi başkasıyla ilişki kurmayı gerektirecek sosyalliğe sahip oldukları ama toplumsal baskılar nedeniyle bu duygularını bastırdıkları hakkında ipuçları vermektedir. Diğer taraftan, G12 toplumsal cinsiyet algısının yarattığı namus, bekâret gibi konuların engelli kadınlar üzerinde de önemli bir baskı yarattığına dikkat çekmektedir.

Tablo 11. Engelli Kadınların Evliliği Düşünmeme Nedenleri

	Sıklık	%
Engelimden dolayı	30	61,3
Sağlık sorunlarımdan dolayı	5	10,2
Evlilikte tercih edilmemek	1	2,0
Evliliğin sorumlulukları yerine getiremem	9	18,5
Ev işlerini yapamayacağımdan	2	4,0
Eşimin ihtiyaçlarını karşılayamayacağımdan	2	4,0
Toplam	49	100,0

Araştırmaya katılan engelli kadınlar evliliği düşünmeme nedenlerini büyük ölçüde engelli olmalarına bağlamaktadır (%61,3). Yani araştırmaya katılan engelli kadınlar, engelli bir kadının evlenemeyeceği düşüncesini kabul etmiş görünmektedir. Evliliğin getireceği sorumlulukları yerine getiremeyecekleri düşüncesi (%18,5) ikinci sırada ifade edilmektedir. Böylece toplum tarafından engelli kadına dayatılan aile ve evlilik sorumluluklarını yerine getiremeyecekleri düşüncesi de önemli bir algı olarak ifade edilmektedir.

Engelli olmayı bir hastalık olarak kabul eden Trabzonlu engelli kadınlar, ancak iyileştikleri zaman bir eş bulabileceklerine ve çocuk sahibi olabileceklerine inanmaktadırlar.

Diğer taraftan, engelli kadınlar %61,3 oranında evliliği düşünmeme nedenini engelli olmalarına bağlamalarına ve %18,5 oranında evliliğin getireceği sorumlulukları yerine getiremeyeceklerini ifade etmelerine rağmen, “Engelli kadın bir ailenin sorumluluklarını (çocuk bakımı, ev işi vb.) yerine getiremez.” ifadesine %62,6 gibi yüksek bir oranla “katılmıyorum” cevabını vermiştir. Yani engelli kadınlar, toplum tarafından kendilerine dayatılan algıyı kabul etmiş görünmelerine karşın, aslında bu durumu içselleştirmedikleri gözlemlenmektedir.

Tablo 12. Engelli kadın bir ailenin sorumluluklarını (çocuk bakımı, ev işi vb.) yerine getiremez.

	Sıklık	%
Katılmıyorum	179	62,6
Kararsızım	25	8,7
Katılıyorum	63	22,0
Toplam	267	93,4
Cevapsız	19	6,6
Toplam	286	100,0

Ancak engelli kadınlar, kendi bedenlerini yargılayan toplumsal normları kabul etmiş görünmekte, evlenme ve anne olma noktasında çekingen davranmaktadırlar. Bu sonucu, söz konusu kadınların, kadının toplumda yerine getirmesi gereken temel roller içerisinde ev kadınlığı ve anne olmayı göstermesi de desteklemektedir. “Bir kadın her şeyden önce iyi bir ev kadını ve anne olmalıdır” ifadesine engelli kadınların %76,9’u katıldıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 13. Bir kadın her şeyden önce iyi bir ev kadını ve anne olmalıdır.

	Sıklık	%
Katılmıyorum	36	12,6
Kararsızım	12	4,2
Katılıyorum	220	76,9
Toplam	268	93,7
Cevapsız	18	6,3
Toplam	286	100,0

Bu durum, Trabzon'daki engelli kadınların büyük ölçüde kadını, var olan toplumsal cinsiyet kalıpları içerisinde değerlendirdiklerini göstermektedir.¹⁰ Bu sonucun ortaya çıkmasında, araştırma yapılan örneklemin yaş ortalamasının görece olarak yüksek olması (40 yaş) ve en yüksek yaş aralığının 36-45 olması yanında, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin baskın ataerkil yapısının da etkisi vardır.

Böylece toplumun dayattığı toplumsal cinsiyet algısını büyük ölçüde benimseyen Trabzon'daki engelli kadınlar, toplumun kendisine dayattığı toplumsal cinsiyet rollerini yerine getiremeyeceği algısını da kabul etmiş görünmektedir. Bu nedenle, toplumun da baskısıyla Trabzonlu engelli kadınlar kendilerini söz konusu toplumsal rollerin dışında tutmaktadırlar. Bu durum, engelli kadınların kendilerini “kadın” olmaktan çok “engelli” olarak tanımlamaları ile sonuçlanmıştır. Söz konusu tanım, “Daha çok kadın olduğunuz için mi yoksa engelli olduğunuz için mi sorun yaşadınız?” sorusunun cevabında gözlemlenmektedir. Kadınların %58'i engelli oldukları için sorun yaşadıklarını belirtirken, kadın oldukları için sorun yaşadıklarını belirtenlerin oranı %8,7'dir. Engelli kadınların %11,5'i ise hem engelli hem de kadın oldukları için sorun yaşadıklarını belirtmiştir. Söz konusu durum Trabzon'daki engelli kadınların güçlü bir toplumsal cinsiyet algısı olmasına karşın “kadınlık” kimliğini sahiplenme oranlarının düşük olduğu sonucunu göstermektedir.

¹⁰ Bu sonucu doğrulayan diğer veriler şöyledir: Engelli kadınların %61'i “Evi geçindirmek erkeğin temel görevidir”, % 54'ü “Kadın çalışmak için eşinden izin almalıdır”, %67,1'i “Evlilik söz konusu olduğunda bir kızın bekâreti önemlidir” ifadelerine katıldıklarını belirtmiştir.

Tablo 14. En çok kadın olduğunuz için mi yoksa engelli olduğunuz için mi sorun yaşadınız?

	Sıklık	%
Engelli olduğum için	166	58,0
Kadın olduğum için	25	8,7
Hem engelli hem kadın olduğum için	33	11,5
Sorun Yaşamıyorum	53	18,5
Toplam	277	96,9
Cevapsız	9	3,1
Toplam	286	100,0

Diğer taraftan, kadın ve engelli olmanın yarattığı çoklu dezavantaj yaşama durumunun farkında olan kadınlar da mevcuttur. Özellikle yaş ortalaması düştükçe, çalışma oranı ve eğitim oranı yükseldikçe söz konusu farkındalık artmaktadır. Ayrıca “Engelli kadınlar engelli erkeklere göre toplumda daha dezavantajlıdır” ifadesine %49,7 oranında “katılıyorum” cevabını veren engelli kadınlar yukarıdaki sonucu yani kadınlık kimliğini sahiplenmenin düşük olduğu sonucunu yumuşatıyor görünmektedir.

Tablo 15. Engelli kadınlar engelli erkeklere göre toplumda daha dezavantajlıdır.

	Sıklık	%
Katılmıyorum	86	30,1
Kararsızım	39	13,6
Katılıyorum	142	49,7
Toplam	267	93,4
Cevapsız	19	6,6
Toplam	286	100,0

Dikkati çeken diğer bir nokta da araştırmaya katılan engelli kadınlar, engelli kadınların yaşadığı dezavantajları yine toplumsal cinsiyet rollerini baz alarak ifade etmektedir. Erkek olsam “daha rahat gezerdim”, “ev işlerini yapmak zorunda kalmazdım”, “bir işte çalışma imkânım yüksek olurdu” gibi cevaplar yine engelli kadınların toplumsal cinsiyet algısında eleştirel bir boyut olduğunu da göstermektedir. Buna rağmen, engelli kadınlar “kadınlık” statüsünü söz konusu toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden tanımladıkları için bu rolleri talep etmektedir.

Diğer taraftan, engelli kadınlar toplumun kendilerinden beklentisi çerçevesinde, büyük ölçüde engelli oldukları için evlenmeyi tercih etmediklerini belirtirlerken, başka bir engelli kadının aslında evlenebileceği kanaatine sahiptirler. Katılımcıların %68,9'u "Engelli kadınlar evlenmese de olur" ifadesine katılmadıklarını belirtmişlerdir.

Tablo 16. Engelli kadınlar evlenmese de olur.

	Sıklık	%
Katılmıyorum	197	68,9
Kararsızım	17	5,9
Katılıyorum	53	18,5
Toplam	267	93,4
Cevapsız	19	6,6
Toplam	286	100,0

Söz konusu durum engelli kadınların rüyalarının yansımasıdır. Hayaller ve beklentiler toplumsal cinsiyet rollerini yerine getirebilen bir "kadınlık" statüsüne ulaşabilmektir, ancak toplumsal normlar söz konusu konunun dışında kalmalarına neden olmaktadır. Bu nedenle, engelli kadınlar topluma evlenmeyi düşünmeme şeklinde bir cevap vermektedir.

Evlenme niyetinde olan engelli kadınların ise, hem kendi aileleri hem de evlenecekleri kişilerin aileleri tarafından engellenmeye çalışıldıkları gözlemlenmiştir. Bedensel engelli G13 (bedensel engelli, 50 yaş, çalışmıyor, eşi vefat etmiş) eşi ile evlenme sürecinde ailesi ile sorunlar yaşadığını belirterek bu durumu "sekiz sene sevdaluk çektik" şeklinde ifade etmiştir. Bu türden hikâyelere evli engelli kadınların anlatılarında sıklıkla rastlanmıştır. Eşi de kendisi gibi görme engelli olan G9 (görme engelli, 38 yaşında, çalışıyor, evli) ise evlilik hikâyesini şu sözlerle anlatmaktadır:

"Dernekte tanıştık, ama ilk başlarda öyle bir düşüncemiz yoktu bizim. Sonra oluştu, aileler karşı çıktı. Onlar çocuklarını gören kızla evlendirmek istiyorlardı, işte bir tanesi görmüyor, öbürü gören kız olsun ki ona yardımcı olur, getirir, götürür, işte evde yemeğini yapar. Yani, ondan sonra biz baya mücadele ettik bu yönde, işte evlendikten sonra bu sefer evin içerisine müdahale etmeye

çalıştılar, evde ne yapacak ki? Nasıl yapacak ki? Biz gelip kalalım diye yapalım diye ... o zaman bayağı bir sert çıktım, şu an espriye vuruyorum işi ama baya sert çıktım, kabullenmedim, ben dedim evimin işini de yapabilirim, benimle birinin kalmasına gerek yok dedim, sonuçta burası bir hastane değil ben refakatçi istemiyorum dedim. Resmen evde birini görevlendirmeye çalıştılar uzun süreli.”

G9'un hikâyesi, engelli kadınların toplumsal cinsiyet rollerini yerine getiremeyecekleri ön yargısının toplumda yaygın olduğunu destekleyen bir örnek olarak belirlemektedir. Dikkate değer başka bir husus ise, çalışan ve engelli dernekleri gibi sosyalleşme mekânlarında bulunabilen engelli kadınların evliliğe daha sıcak baktıkları ve evlenme şanslarının daha yüksek olduğudur.

Engelli kadınlar, toplumda yaygın olan asexüel oldukları, iyi bir anne ve ev kadını olamayacakları inancına karşın, toplumsal cinsiyet rolleri kapsamında birtakım beklentilere cevap vermek durumunda kalmaktadır (Gerschick, 2000: 1266). Engelli kadınların çoğu zaman evdeki çocukların bakımında ve ev işlerini yapma noktasında diğer kadınlarla birlikte rol aldıkları görülmektedir (Buz ve Karabulut, 2015: 32). Trabzon'da yaşayan bekar engelli kadınların da ailelerinin evinde fiziksel şartları el verdiği ölçüde ev içi kadınlık rollerini (temizlik yapma, yemek pişirme, çocuk bakımı gibi) yerine getirdikleri gözlenmiştir. Hane halkı sayısı 7-9 kişi arasında değişen evlerde yaşayan G14 (bedensel engelli, 54 yaş, çalışmıyor, bekâr) ve G15 (bedensel engelli, 58 yaş, çalışmıyor, bekâr) “evlilikle ilgili sorumlulukları yerine getiremeyecekleri” düşüncesiyle evlenmeyi düşünmediklerini söylemelerine rağmen, ev işlerini kısmen üstlendiklerini ve akrabalarının bebeklerine baktıklarını belirtmişlerdir. Araştırma sırasında bu tür örneklerle sıklıkla karşılaşmıştır.

Sonuç olarak, toplum tarafından toplumsal cinsiyet rollerinin dışında tutulan engelli kadınlar, bu durumu toplumsal baskı olarak üzerlerinde hissetmekte ve görünürde kendilerini toplumsal cinsiyet rollerinden dışlamaktadır. Ancak baskın bir ataerkil toplumsal yapı içinde bulunan engelli kadınların güçlü bir

toplumsal cinsiyet algısı bulunmaktadır. “Kadınlık” statüsünü de toplumsal cinsiyet rolleri üzerinden kodlayan engelli kadınların hayallerinde ve beklentilerinde söz konusu statüye ulaşmak bulunmaktadır.

5. SONUÇ

Engelli kadınlar yaşadıkları toplumda, engelli erkekler ve engelli olmayan kadınlardan farklı sorunlar yaşamaktadır. Engelli kadınların sosyal ve ekonomik bağımsızlıklarını kazanma oranları oldukça düşüktür ve toplumsal cinsiyet rollerinden dışlanmaları yaşadıkları sorunları derinleştirmektedir. Trabzon'da yapılan araştırma göstermektedir ki, Trabzon'da yaşayan engelli kadınların toplumda görünür olmaları yadigarlanmakta ve bu durum kadınlar üzerinde önemli bir baskı yaratarak onların kendilerini toplumdan soyutlamalarına neden olmaktadır. Böylece engelli kadınların toplumsal görünürlükleri önemli ölçüde azalmaktadır. Bu sonucu destekleyen diğere bir neden de, insanların kendilerini gerçekleştirmelerinde önemli bir yol olan eğitim ve çalışma hayatına erişim ve siyasal katılım gösterme konularında yaşanan zorluklardır. Toplumsal, ekonomik ve siyasal hayata katılma cesaretini gösteren engelli kadınlar ise, çeşitli kısıtlamalarla ve toplumsal ön yargılarla mücadele etmek zorunda kalmaktadır.

Yapılan araştırma göstermiştir ki, Trabzon'daki engelli kadınlar büyük ölçüde yaşadıkları toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin farkında değillerdir. Daha çok engelli oldukları için sorunlarla karşılaştıklarını düşünen engelli kadınların büyük bir çoğunluğu bekârdır ve duygusal ilişki yaşama ya da evlenme konusunda çekingen davranmaktadırlar. Bunun nedeni ise engelli olmalarıyla açıklanmaktadır. Çünkü kadını beden üzerinden tanımlayan toplumun yarattığı "güzellik" algısı, engelli kadının bedenini bu algının dışında bırakmaktadır. Söz konusu algı, bedenlerini büyük ölçüde toplumsal normlar çerçevesinde kurgulayan engelli kadınların bedenlerine hapsolmaları ile sonuçlanmaktadır. Böylece engelli kadınlar, kadın ve engelli olmaktan dolayı çifte baskı ile karşılaşmakta ve söz konusu çifte baskıdan kaynaklanan çoklu dışlanma süreçleri yaşamaktadır.

Bu bağlamda, annelik, eş olma, evin sorumluluğunu alma gibi toplumsal cinsiyet rollerinden dışlanmak engelli kadınlar için en sorunlu dışlanma alanlarının başında gelmektedir. Ancak yapılan araştırmada toplumsal cinsiyet rollerinden dışlanan engelli kadınların ev içindeki bazı işler ile çocuk bakımında evdeki diğere kadınlarla birlikte sorumlu oldukları gözlenmiştir.

Birleşmiş Milletler Engelliler İçin Fırsat Eşitliği Konusunda Standart Kurallarının altıncı kuralı, kadın ve erkek arasında eşitliğin sağlanması gerektiğini belirtmektedir (Buz ve Karabulut, 2015: 39). Bu bağlamda, tüm engelli kadınlara eğitim, meslek edinme, çalışma hayatına erişim gibi alanlarda fırsat eşitliği sağlanmalıdır. Her şeyden önce engelli kadının bedeni üzerinden üretilen ve olumsuz anlamlarla yüklü her türlü söylem ile mücadele edilmelidir. Engelli kadınların cinsel bir varlık olduğu kabul edilmeli, çocuk sahibi olma ve aile kurma hakkı güvence altına alınmalıdır. Özetle kadını ya da engelli bireyi biyolojik özelliklerine indirgeyen hukuksal, kurumsal ve toplumsal tutumların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bu anlamda feminist hareket ile engellilik hareketi ortak hareket etmeli ve Türkiye'de özgün bir feminist engellilik yaklaşımı oluşturulmalıdır. Bu nedenle, söz konusu alanda hem teorik hem de yerel düzeyde özgün saha araştırmaları ile desteklenen çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

6. SUMMARY

Disabled people have recently attracted attention as an important social category that has become visible in all societies. There are different approaches about disability. According to the “medical model”, disability is an impairment and handicap which must be rehabilitated by medical intervention. The social model, that emerged in the 1970s, argues that disability is socially constructed also not denying its biological or physiological reality. According to this approach, disability is constructed as a type of social pressure that depends on ideological, social and political determinants, and disabled individuals are socially excluded. However, disabled women are suppressed twice both in the male-dominated society because of being women and in society where abled bodies dominate because of their disability.

The purpose of this study is to analyze the processes of exclusion of disabled women living in Trabzon from the gender roles, as well as from spheres of education, economy and politics due to negative significations attributed to their body. The study, which is based on theories that problematize disability and gender, aims to read the relation between gender and disability through the experiences of disabled women in Trabzon.

The data of this study is based on the field research of the project titled “Disabled Women and Gender Inequality in Trabzon” which was conducted by the KTU Women Studies Research Center with the support of the Ministry of Family and Social Policy between 1 January - 31 Decembre 2015. 286 disabled women filled in questionnaire, 24 of them were in-depth interviewed, and focus group discussion is realized with 9 disabled women.

According to the results of the research, disabled women living in Trabzon are most trouble with the gaze orientated to their bodies and prejudices. For this reason, the visibility of disabled women in social life is low. One of the reasons is the social pressure that secludes disabled women, and another reason is aspiration of tehir families to protect them.

On the other hand, disabled women are confronted by significant problems in accessing rights to education, to work and to politics and are excluded from these spheres. Disabled women who find employment opportunities earn less than both disabled men and women without disabilities. Thus, it is seen that the poorest people of the society are disabled women.

In reference to the study, disability increases gender inequality to the detriment of women. In Trabzon many disabled women who are excluded from traditional gender roles are unwilling to marry, become mothers and enter into sexual relations with a man. Also it is seen that if they are married, their marriage has been decided by other members of family. According to the results of the research, 57% of the participants to the questionnaire were single while 34.6% were married. Even if they are excluded from gender roles, there is a strong gender perception in the subconscious of disabled women who are members of a dominant patriarchal structure. And they desire to reach to the “femininity” status in their dreams and subconscious.

7. DERİNLEMESİNE MÜLAKAT KATILIMCILARI

- G1 (işitme engelli, 20 yaş, üniversite öğrencisi, bekâr)
- G2 (bedensel engelli, 40 yaş, çalışmıyor, evli)
- G3 (bedensel engelli, 20 yaş, üniversite öğrencisi, bekâr)
- G4 (görme engelli, 33 yaş, çalışmıyor, bekâr)
- G5 (bedensel engelli, 18 yaş, açık lise öğrencisi, bekâr)
- G6 (bedensel engelli, 31 yaş, çalışmıyor, boşanmış)
- G7 (görme engelli, 35 yaş, çalışmıyor, evli)
- G8 (bedensel engelli, 45 yaş, çalışmıyor, bekâr)
- G9 (görme engelli, 38 yaş, çalışıyor, evli)
- G10 (bedensel engelli, 43 yaş, çalışmıyor, bekâr)
- G11 (bedensel engelli, 41 yaş, çalışmıyor, bekâr)
- G12 (görme engelli, 34 yaş, çalışmıyor, bekâr)
- G13 (bedensel engelli, 50 yaş, çalışmıyor, eşi vefat etmiş)
- G14 (bedensel engelli, 54 yaş, çalışmıyor, bekâr)
- G15 (bedensel engelli, 58 yaş, çalışmıyor, bekâr)

8. KAYNAKÇA

- Abu-Habib, L. (1997). *Gender and Disability: Women's Experiences in the Middle East*. Oxford: Oxfam.
- Aral, N., Gürsoy, F. ve Bütün Ayhan, A. (2005). Engelli Kadına Yönelik Fiziksel İstismar. *Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu*, 29-30 Nisan 2005, Kocaeli, 30-35.
- Asch, A. (2001). Critical Race Theory, Feminism, and Disability: Reflections on Social Justice and Personal Identity, *Ohio State Law Journal*, Sayı: 62, 1-17.
- Asch, A. ve Fine, M. (1988). Introduction: Beyond Pedestals. Michelle Fine ve Adrienne Asch (der.), *Women with Disabilities: Essays in Psychology, Culture and Politics* içinde (s. 1-37). Philadelphia: Temple University.
- Barnes, C., vd. (2002). Introduction, Colin Barnes vd. (der.), *Disability Studies Today* içinde (s. 1-17). USA: Blacwell Publishers.
- Begum, N. (1992). Disabled Women and the Feminist Agenda, *Feminist Review*, Sayı: 40, 70-84.
- Burcu, E. (2007). *Türkiye'de Özürlü Birey Olma: Temel Sosyolojik Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Burcu, E. (2015a). Türkiye'de Yeni Bir Alan: Engellilik Sosyolojisi ve Gelişimi, *Sosyoloji Konferansları*, Cilt:52, Sayı: 2, 319-341.
- Burcu, E. (2015b). *Engellilik Sosyolojisi*. Ankara: Anı Yayınları.
- Burcu, E., Kamanlıoğlu, M. ve Şahin B. (2006). Özürlü Bireylerin Eş Seçiminde Yaşadıkları Sorunların Cinsiyete Göre Karşılaştırılması, *Woman 2000*, Cilt: 7, Sayı: 2, 3-30.
- Buz, S. ve Karabulut, A. (2015). Ortopedik Engelli Kadınlar: Toplumsal Cinsiyet Çerçevesinde Bir Çalışma. *Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 7, 25-45.
- Charlton, J. I. (2006). The Dimensions of Disability Oppression: An Overview, Lennard J. Davis (der.), *The Disability Studies Reader* içinde (s. 217-227). New York: Routedledge.
- Davis, L. J. (1995). *Enforcing Normalcy: Disability, Deafness, and the Body*. London/New York: Verso.

- Dhungana, B. M. (2006). The Lives of Disabled Women in Nepal: Vulnerability without Support. *Disability and Women*, Cilt: 21, Sayı: 2, 133-146.
- Ellis, A. ve Llewellyn, M. (1997). *Dealing With Differences: Taking Action on Class, Race, Gender and Disability*. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
- Emmett, T. ve Alant, E. (2006). Women and Disability: Exploring the Interface of Multiple Disadvantage. *Development Southern Africa*, Cilt: 23, Sayı: 4, 445-460.
- Engin, N., vd. (2005). Toplum Temelli Rehabilitasyon Programında Engelli Kadın Profiline Değerlendirilmesi. *Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu*, 29-30 Nisan 2005, Kocaeli, 116-120.
- Ewing, D. W. (2002). Disability and Feminism: Goffman Revisited. *Journal of Social Work in Disability and Rehabilitation*, Cilt: 1, Sayı: 2, 73-82.
- Garland-Thomson, R. (1997). *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. New York: Columbia University Press.
- Garland-Thomson, R. (2002). Integrating Disability, Transforming Feminist Disability. *NWSA Journal (Feminist Disability Studies)*, Cilt: 14, Sayı: 3, 1-32.
- Gerschick, T. J. (2000). Toward a Theory of Disability and Gender. *Signs (Feminisms at a Millennium)*, Cilt: 25, Sayı: 4, 1263-1268.
- Goodley, D. (2011). *Disability Studies: An Interdisciplinary Introduction*. London: SAGE.
- Gürler, S. (2016). *İnsan Hakları Bağlamında Engelli Kadınların Uluslararası Hukukta Korunması ve Türkiye Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hall, K. Q. (2011a). Reimagining Disability and Gender through Feminist Studies: An Introduction, Kim Q. Hall (der.), *Feminist Disability Studies* içinde (s. 1-10). Bloomington: Indiana University Press.
- Hanna, W. J. ve Rogovsky, B. (1991). Women with Disabilities: Two Handicaps Plus. *Disability, Handicap & Society*, Cilt: 6, Sayı: 1, 49-63.

- Kahraman Güloğlu, F. (2015). Türkiye'de Engelli Hakları Alanında Yeni Bir Örgütlenme Engelli Kadın Hareketi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 39, 477-489.
- Kamanlıoğlu, M. (2007). *Feminist Perspektifte Özürlü Kadına Bakışın Sosyolojik Değerlendirmesi Üzerine Kuramsal Bir Çalışma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karataş, K. ve Gökçearslan Çifçi, E. (2010). Türkiye'de Engelli Kadın Olmak: Deneyimler ve Çözüm Önerileri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (Woman Studies Special Issue)*, Cilt: 3, Sayı: 13, 147-153.
- Karadeniz Teknik Üniversitesi Kadın Araştırmaları ve Merkezi (2015). *Trabzon'da Engelli Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği Araştırması*. Trabzon.
- Kittay, E., Silvers, S. ve Wendell, S. (Der.). (2001). Special Issue: Feminism and Disability I. *Hypatia*, Cilt: 16, Sayı: 4.
- Kittay, E., Silvers, S. ve Wendell, S. (Der.). (2002). Special Issue: Feminism and Disability II. *Hypatia*, Cilt: 17, Sayı: 3.
- Küçükkaraca, N. (2005). Feminizm ve Engelli Kadın, *Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu*, 29-30 Nisan 2005, Kocaeli, 49-52.
- Lloyd, M. (2001). The Politics of Disability and Feminism: Discord or Synthesis? *Sociology*, Cilt: 35, Sayı: 3, 715-728.
- Lonsdale, S. (1990). *Women and Disability: The Experience of Physical Disability among Women*. London: Palgrave Macmillan.
- Masson, D. (2013). Femmes et Handicap. *Recherches Féministes*, Cilt: 26, Sayı: 1, 111-129.
- Meekosha, H. ve Dowse, L. (1997). Enabling Citizenship: Gender, Disability and Citizenship in Australia. *Feminist Review*, Cilt: 57, Sayı: 1, 49-72.
- Meekosha, H. (2004). Gender and Disability. *Sage Encyclopaedia of Disability* içinde (s. 2-14). <http://socialwork.arts.unsw.edu.au/> (Erişim tarihi: Nisan 2015).

- Meekosha, H. (2008). Contextualizing Disability: Developing Southern/Global Theory, *4th Biennial Disability Studies Conference*, Lancaster University, s. 1-20.
- Özdemir, D. K. (2010). *Ortopedik Engelli Kadınların Sorun ve Beklentileri: Tuzla İlçesi Örneği*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Saniyaman, S. (t.y.). *Engelli Kadınların Aile Yaşam Kalitesi: Yaşam Kalitesini Belirleyen Öznel Göstergelerin Engelli Kadınların ve Ailelerinin Bakış Açısıyla Değerlendirilmesi*. Devam eden Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Schriempf, A. (2001). Refusing the Amputated Body: An Interactionist Bridge for Feminism and Disability. *Hypatia (Feminism and Disability)*, Cilt: 16, Sayı: 4, 53-79.
- Shakespeare, T. (2006). The Social Model of Disability, Lennard J. Davis (der.), *The Disability Studies Reader* içinde (s. 197-204). New York: Routledge.
- Thomas, C. (2002). Disability Theory: Key Ideas, Issues and Thinkers, Colin Barnes vd. (der.), *Disability Studies Today* içinde (s. 38-57). USA: Blacwell Publishers.
- Topçubaşı F. ve Arıkan, Ç. (2005). Türkiye'de Görme Engelli Kadınların Konumu: Genel Bir Değerlendirme, *Engelli Kadınların Sorunları ve Çözümleri Sempozyumu*, 29-30 Nisan 2005, Kocaeli,76-82.
- Tören, Z. (2014). *Kamuda Çalışan Engelli Kadınların Problemleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turhan, S. (2014). *Biz de Varız*. Belgesel Film.
- TÜİK (2002). *Türkiye Özürlüler Araştırması*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- TÜİK (2011). *Nüfus ve Konut Araştırması*. Ankara: Türkiye İstatistik Kurumu.
- Vernon, A. ve Swain, J. (2002). Theorizing Divisions and Hierarchies: Towards a Commonality or Diversity? Colin Barnes vd. (der.), *Disability Studies Today* içinde (s. 77-97). USA: Blacwell Publishers.
- Wendell, S. (1989). Toward a Feminist Theory of Disability, *Hypatia (Feminist Ethics & Medicine)*, Cilt: 4, Sayı: 2, 104-124.